

ΜΕΡΟΣ Β΄

Θεσσαλία, Λάρισα, Τουρκοκρατία, Επανάσταση

* * *

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ
ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

Η ΠΡΩΤΗ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ: ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Στό άρθρο αυτό εξετάζεται η πολιτική του Έλληνικού Κράτους για την πρώτη μουσουλμανική μειονότητα της χώρας, η ύπαρξη και τα δικαιώματα της οποίας καθορίζονταν με διεθνείς συνθήκες. Ενδιαφέρει ιδιαίτερα η περίοδος μέχρι το 1913, καθώς μετά παύει η ισχύς των άρθρων των Συνθηκών που αφορούν ειδικά τη μουσουλμανική μειονότητα της Θεσσαλίας και αυτή ακολουθεί, χωρίς διαφοροποιήσεις, τα ισχύοντα της Σύμβασης Ειρήνης των Αθηνών του 1913 για τους Μουσουλμάνους της Ελλάδας.

1. Ιστορικό Πλαίσιο

Η ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο του 1877-1878 με τη Ρωσία κατέληξε στη συνομολόγηση της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (3 Μαρτίου 1878), με την οποία δημιουργήθηκε η «Μεγάλη Βουλγαρία». Υλοποιήθηκε το όραμα του «Πανσλαβισμού» και ανατράπηκαν δραματικά οι ισορροπίες ισχύος στη Νοτιοανατολική Ευρώπη υπέρ της Ρωσίας. Για την Ελλάδα, η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου σήμανε τον ένταφιασμό οποιασδήποτε ελπίδας για την απελευθέρωση της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Θράκης. Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ήταν τόσο έτεροβαρής υπέρ της Ρωσίας, ώστε κινητοποιήθηκε άμεσα η Μεγάλη Βρετανία αλλά και η Αυστροουγγαρία. Εντός δύο μηνών συνομολογήθηκε η Συμφωνία του Λονδίνου μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας και Ρωσίας που προέβλεπε τη σύγκληση συνεδρίου των Μεγάλων Δυνάμεων στο Βερολίνο για την οριστική διευθέτηση των ζητημάτων της Νοτιο-

νατολικής Ευρώπης. Έναν μήνα αργότερα η Μεγάλη Βρετανία υπέγραψε Συνθήκη Αμυντικής Συμμαχίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹.

Στις 13 Ιουνίου 1878 συνήλθε το Συνέδριο του Βερολίνου που εξασφάλισε την ευρωπαϊκή ειρήνη με τη Συνθήκη του Βερολίνου (13 Ιουλίου 1878) μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Αυστροουγγαρίας, Ιταλίας και Ρωσίας από τη μία πλευρά και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την άλλη. Μεταξύ άλλων, προβλέφθηκαν «έδαφικές αποζημιώσεις» για την Ελλάδα, αλλά η Οθωμανική Αυτοκρατορία κωλυσιεργούσε συστηματικά, επιδιώκοντας να μὴν δοθούν. Τελικά, μετά την έντονη διπλωματική προσπάθεια της Ελλάδας και την επιμονή των Μεγάλων Δυνάμεων για την εφαρμογή των αποφάσεων του Συνεδρίου του Βερολίνου, συνομολογήθηκε η Συμφωνία της Κωνσταντινούπολης (28 Μαρτίου 1881) μεταξύ Ελλάδος και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την οποία παραχωρήθηκε στην Ελλάδα η Θεσσαλία και η περιοχή της Άρτας.

Στις 24 Μαΐου 1881, τρία χρόνια μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου, υπεγράφησαν οι σχετικές αποφάσεις για την παραχώρηση εδαφών στην Ελλάδα με τη συνομολόγηση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τη μία πλευρά και της Αυστροουγγαρίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας, της Αγγλίας και της Ρωσίας από την άλλη. Η Θεσσαλία (πλὴν της Ελασσόνας), η Άρτα και τό Άκτιο ἀπελευθερώθηκαν. Τὴν 2α Ἰουλίου 1881 ὑπογράφηκε ἡ Σύμβαση τῆς Κωνσταντινούπολης μεταξύ Ἑλλάδας καὶ Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἐπαναλάμβανε τὶς ἀποφάσεις τῆς Σύμβασης τῆς 24ης Μαΐου 1881.

Ἡ Σύμβαση τῆς 2ας Ἰουλίου 1881 κυρώθηκε με τὸν νόμο ΠΛΖ/1882 (ΦΕΚ 14/13-03-1882) «Περὶ κυρώσεως τῆς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας συμβάσεως τῆς 20 Ἰουνίου (2 Ἰουλίου) 1881, ἀφορώσης εἰς τὰ νέα ὄρια μεταξὺ τῶν δύο Κρατῶν».

Τὸ ἄρθρο 3 ἀνέφερε: «Ἡ ζωὴ, ἡ περιουσία, ἡ τιμὴ, ἡ θρησκεία καὶ τὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων τῶν παραχωρουμένων τῇ Ἑλλάδι χωρῶν, ὅσοι μείνωσιν ὑπὸ τὴν Ἑλληνικὴν διοίκησιν, θέλουσιν εἶσθαι σεβαστά καὶ ἀπαραβίαστα. Θ' ἀπολαύωσι δὲ οὗτοι ἐντελῶς τῶν αὐτῶν ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων, ὧν καὶ οἱ ἐκ γενετῆς ὑπῆικοι Ἕλληνες».

¹ Ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ἀμυντικὴ συνδρομὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ἡ Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία παραχώρησε τὴν Κύπρο στοὺς Ἄγγλους. Ὁ τότε Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Σωφρόνιος Γ', καλωσορίζοντας τὸν Βρετανὸ Ἀρμοστή, δίλωσε: «Ἀποδεχόμεθα τὴν μεταπολίτευσιν τοσούτω μᾶλλον καθ' ὅσον ἔχομεν τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ Μ. Βρετανία θὰ βοηθήσει τὴν Κύπρον, ὡς ἔπραξε καὶ περὶ τῶν Ἰονίων Νήσων νά ἐνωθῆ μετὰ τὴν ἡμέτερα Ἑλλάδα, μετὰ τὴν ὁποῖαν φυσικῶς συνδέεται», βλ. Νικολάου (1996), 137.

Σύμφωνα με τό άρθρο 4: «Ἡ Ἑλληνική Κυβέρνησις θέλει ἀναγνωρίσει ἐν ταῖς παραχωρουμέναις χώραις τό τῆς ἰδιοκτησίας δικαίωμα ἐπί τῶν ἀγροκτηπιῶν, βοσκῶν, λειμώνων, νομῶν (γρᾶσιδοτόπων), δασῶν καί παντός εἴδους γαιῶν, ἢ ἀκινήτων, κατεχομένων ὑπό ἰδιωτῶν ἢ κοινοτήτων, δυνάμει φριμανίων, χοδζετιῶν, ταπιῶν καί ἄλλων τίτλων, ἢ δυνάμει τῶν Ὄθωμανικῶν νόμων· ἐπίσης θέλουσιν ἀναγνωρισθῆ οἱ τίτλοι ἰδιοκτησίας τῶν κτημάτων, ἅτινα καλοῦνται βακούφια, καί χρησιμεύουσιν εἰς συντήρησιν τζαμιῶν, ἐκπαιδευτηρίων σχολείων καί ἄλλων εὐαγῶν ἢ ἀγαθοεργῶν ἰδρυμάτων».

Τό άρθρο 5 ἐξασφάλιζε εἰδικά τα συμφέροντα τοῦ Σουλτάνου: «Ἡ Α.Μ. ὁ Σουλτάνος δύναται, ὡς κατά τό παρελθόν, νά διαθέτη τάς Αὐτοκρατορικές κτήσεις, ὧν αἱ πρόσοδοι εἰσπράττονται εἰς ὄφελος τῆς Α.Μ. ἢ τῆς Αὐτοκρατορικής οἰκογενείας».

Τό άρθρο 6 διασφάλιζε τά συμφέροντα τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων πού, φυσικά, ἦταν Μουσουλμᾶνοι: «Οὐδεῖς δύναται νά στερηθῆ τῆς ἰδιοκτησίας του, εἰμὶ ἔνεκα λόγου δημοσίας ἀνάγκης, προσηκόντως βεβαιουμένης ὡσάκις καί ὅπως ὁ νόμος ὀρίζει, καί μετά προηγουμένην ἀποζημίωσιν. Οὐδεῖς ἰδιοκτητής δύναται νά ἐξαναγκασθῆ ὅπως πωλήσῃ τά κτήματά του εἰς τοὺς καλλιεργητᾶς ἢ εἰς τρίτους, οὐδέ νά τοῖς παραχωρήσῃ μέρος ἐξ αὐτῶν· οὐδεμία δ' ἐπίσης τροποποιήσις θέλει εἰσαχθῆ εἰς τάς μεταξύ ἰδιοκτητῶν καί καλλιεργητῶν σχέσεις, εἰμὶ διά Νόμου γενικοῦ, ἐφαρμοστέου κατ' ὅλον το Βασίλειον. Οἱ ἐκτός τοῦ Βασιλείου ἐγκατεσταμένοι ἰδιοκτῆται, ὅσοι ἤθελον ἔχει ἀκίνητα ἐν ταῖς παραχωρηθείσαις χώραις, δύνανται νά ἐκμισθῶσι τά κτήματά των ἢ νά διαχειρίζωνται αὐτά διά τρίτων».

Τό άρθρο 8 ἀναφερόταν συγκεκριμένα στά δικαιώματα τῶν Μουσουλμάνων τά ὅποια δεσμευόταν νά σέβεται ἡ Ἑλλάδα: «Εἰς τοὺς Ὄθωμανούς τῶν παραχωρουμένων τῆ Ἑλλάδι μερῶν ἐξασφαλίζεται ἡ ἐλευθερία τοῦ θρησκευματος καί τῆς λατρείας αὐτῶν. Δέν θέλει δέ προσβληθῆ κατ' οὐδέν ἡ αὐτονομία καί ὁ ἱεραρχικός ὀργανισμός τῶν ὑπαρχουσῶν ἢ σχηματισθησομένων Μουσουλμανικῶν κοινοτήτων· οὐδέ ἡ διοίκισις τῆς περιουσίας καί τῶν ἀκινήτων αὐτῶν κτημάτων. Οὐδέν κώλυμα δύναται νά παρεμβληθῆ εἰς τάς θρησκευτικές σχέσεις τῶν κοινοτήτων τούτων πρὸς τοὺς πνευματικούς αὐτῶν ἀρχηγούς. Τά ἐγγώρια θρησκευτικά δικαστήρια (cheri) θά ἐξασκῶσι καί ἐν τῷ μέλλοντι πῖν δικαιοδοσίαν αὐτῶν ἐπί ὑποθέσεων καθαρῶς θρησκευτικῶν».

Μέ τό άρθρο 11 ὀριζόταν ὅτι ἡ Ἑλλάδα δέν εἶχε τό δικαίωμα νά προβεῖ σέ μεμονωμένο ἀφοπλισμό τῶν Μουσουλμάνων.

Τό άρθρο 13 περιεῖχε τίς ἀκόλουθες σημαντικές προβλέψεις: «Οἱ ἐκ τῶν

παραχωρουμένων τῇ Ἑλλάδι χωρῶν καταγόμενοι, ἢ ἐν ταῖς Ἐπαρχίαις ταύταις σήμερον κατοικοῦντες, ὅσοι θελήσωσι νά διατηρήσωσι τὴν Ὀθωμανικὴν ἐθνικότητα θ' ἀπολαύωσιν ἐπὶ τρία ἔτη, ἀπὸ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἐπικυρώσεων, καὶ μετὰ προηγουμένην δὴλωσιν πρὸς τὴν ἀρμοδίαν ἀρχὴν, τοῦ δικαιώματος νά μεταφέρωσι τὴν κατοικίαν αὐτῶν εἰς τὸ Ὀθωμανικὸν Κράτος καὶ νά ἐγκατασταθῶσιν ἐν αὐτῷ· ἐν τοιαύτῃ δέ περιπτώσει, θέλουσι διατηρήσει τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτῶν ὑπικουότητα. Ὅσοι μεταναστεύσωσιν ἐντὸς τῆς ἀνωτέρω τριετίας θέλουσιν ἐξακολουθεῖ ἀπολαύοντες τοῦ ἐν τῇ γ' παραγράφῳ τοῦ 6 ἄρθρου τῆς παρούσης Συμβάσεως ἀναγραφομένου πλεονεκτημάτων ὑπὲρ τῶν ἐκτὸς του Βασιλείου ἐγκατεσταμένων ἰδιοκτητῶν. Κατὰ τὸ αὐτὸ τριετές χρονικὸν διάστημα οἱ Μουσουλμάνοι δὲν θέλουσιν ὑποχρεοῦσθαι εἰς στρατείαν».

2. Ἡ πρώτη μουσουλμανικὴ μειονότητα

Ἡ πρώτη ἀπελευθέρωση ἑλληνικῶν ἐδαφῶν ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ, μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας, συντελέστηκε ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς προσπάθειας διευθέτησης τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, δηλαδή ὡς παραχώρηση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων πού ἐξυπηρετοῦσε τοὺς δικούς τους σχεδιασμοὺς γιὰ τίς νέες διεθνεῖς ἰσορροπίες. Ἡ Θεσσαλία ἦταν ἓνα μικρὸ –ἀλλὰ ἀπαραίτητο– ἀντιστάθμισμα γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἰσχυρῆς, ὑπὸ ρωσικὸ ἔλεγχου βέβαια, Βουλγαρίας, ἢ ὅποια διεκδικοῦσε πλέον ἀπὸ θέση ἰσχύος τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη.

Ὑπὸ αὐτὲς τίς συνθήκες, ἡ διαχείριση τῆς πρώτης μουσουλμανικῆς μειονότητας πού ἐμφανίζεται στὸ Ἑλληνικὸ Κράτος ὡς ὑποκειμένο διεθνοῦς ἐγγύησης καὶ προστασίας, μετατρέπεται σὲ ζήτημα πού ἀφορᾷ κυρίως τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς χώρας. Ἡ Ἑλλάδα ἐπιθυμοῦσε νά ἀποδείξει στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη ὅτι μποροῦσε νά προσφέρει στὴ μουσουλμανικὴ μειονότητα ἓνα ἀσφαλὲς περιβάλλον διαβίωσης μὲ πλήρη σεβασμὸ τῶν δικαιωμάτων της. Ἐπιπρόσθετα, ἐκείνη τὴν περίοδο στὰ ἐδάφη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας κατοικοῦσαν περισσότεροὶ Ἕλληνες ἀπ' ὅ,τι στὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, γεγονός πού σήμανε ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἓνα ἀκόμα σημαντικὸ κίνητρο γιὰ νά ἐπιδείξει ἄφορη συμπεριφορὰ πρὸς τοὺς Μουσουλμάνους τῆς Θεσσαλίας.

Ἡ Ἑλλάδα δὲν αἰσθάνθηκε νά ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς μουσουλμανικῆς μειονότητας στὰ σύνορά της, καθὼς τὸ κράτος πού θὰ μποροῦσε νά τὴ μεταχειριστῆ ὡς πρόσχημα γιὰ νά παρέμβει δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἢ ὅποια εἶχε στρέψει τὸ ἐνδιαφέρον της στὴ ρωσικὴ καὶ τὴ βουλγαρικὴ ἀπειλή καὶ ἀντιμετώπιζε τὴν Ἑλλάδα ὡς ἓναν ἐν δυνάμει

σύμμαχο. Στο πλαίσιο αυτό, η τοπική αριθμητική δύναμη της μειονότητας δεν προκαλούσε ανησυχίες για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας².

Η μουσουλμανική μειονότητα της Θεσσαλίας είχε πέντε χαρακτηριστικά: α) ήταν συγκεντρωμένη στα τότε έλληνοτουρκικά σύνορα, β) τα δικαιώματά της πού απολάμβαναν διεθνούς έγγυσης ήταν εδαφικά προσδιορισμένα, δηλαδή ίσχυαν μόνο στη Θεσσαλία και αφορούσαν τους Μουσουλμάνους πού κατοικούσαν σέ αυτή όταν απελευθερώθηκε, γ) η αριθμητική της δύναμη ήταν άμελητέα σέ πανελλαδικό επίπεδο, αλλά όχι και σέ τοπικό – τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο άμέσως μετά την προσάρτηση, δ) οί Μουσουλμάνοι ήταν οί μεγάλοι γαιοκτήμονες της περιοχής και στελέχωναν όλες τις διοικητικές δομές και, ε) τό κυρίαρχο και προσδιοριστικό στοιχείο της ταυτότητας της μειονότητας ήταν η θρησκεία.

3. Πληθυσμικά Στοιχεία τών Μουσουλμάνων της Θεσσαλίας

Σύμφωνα μέ την απογραφή πού διενεργήθηκε άμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, ό πληθυσμός της άνερχόταν σέ 262.815 κατοίκους, εκ τών όποιων οί Μουσουλμάνοι έφθιναν τίς 24.120, όπως άποτυπώνεται στον ακόλουθο πίνακα³:

Πίνακας 1: Πληθυσμός Θεσσαλίας ανά θρήσκεια (Απογραφή 1881)

Επαρχίες	Ορθόδοξοι		Μουσουλμάνοι		Ισραηλίτες		Σύνολο
Λαρίσης	24.066	70,22%	8.480	24,74%	1.726	5,04%	34.272
Αγιάς	11.829	95,26%	589	4,74%	-	0%	12.418
Αλμυρού	9.042	88,19%	1.211	11,81%	-	0%	10.253
Βόλου	54.812	97,01%	1.401	2,48%	287	0,51%	56.500
Φαρσάλων και Δομοκού	13.498	76,18%	4.221	23,82%	-	0%	17.719
Τυρνάβου	10.173	69,95%	4.371	30,05%	-	0%	14.544
Τρικάλων	35.654	96,23%	885	2,39%	510	1,38%	37.049
Καρδίτσης	56.348	95,01%	2.962	4,99%	-	0%	59.310
Καλαμπάκας	20.750	100%	-	0%	-	0%	20.750
Σύνολο	236.172	89,86%	24.120	9,18%	2.523	0,96%	262.815

Η ακρίβεια τών στοιχείων της απογραφής του 1881 ως προς τον αριθμό τών Μουσουλμάνων έλέγχεται, καθώς σύμφωνα μέ τίς παρατηρήσεις του Τιμί-

² Θέμα έθνικης ασφάλειας της χώρας, παρά τί μικρή αριθμητική δύναμη της μουσουλμανικής μειονότητας της Θεσσαλίας, θά μπορούσε νά τεθει μόνο εάν η Όθωμανική Αυτοκρατορία ύποσπίριζε την ανάπτυξη άνάρκτης δράσης εναντίον της έλληνικης κυριαρχίας.

³ Υπουργείον Έσωτερικών, Πίνακες τών επαρχιών Ήπειρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881 (1884) 56.

ματος Δημόσιας Διοίκησης και Στατιστικής του Υπουργείου Έσωτερικών, «κατ' ιδιωτικής και ήμιεπισίμου πληροφορίας, ό αριθμός τών Όθωμανών κατοίκων εν ταίς προσαρτηθείσας επαρχίαις ήτο ανώτερος του άπογραφέντος. Άλλά πολλοί απέφυγον τίν άπογραφίν, εκ του φόβου τής στρατολογίας και διά τό καινοφανές του πράγματος»⁴. Στην ίδια πηγή αναφέρεται ότι «κατά τίν τελευταίαν ταύτην εν τούτοις από τής άπογραφής διετίαν πλείστοι των Όθωμανών μετηνάστευσαν εκ Θεσσαλίας εις τό έξωτερικόν, ών όμως ό αριθμός δέν εϊνε έπισίμως έξηκριβωμένος».

Η άπογραφή του 1889 κατέγραψε συνολικό πληθυσμό 2.187.208 κατοίκων, εκ τών όποίων οί κάτοικοι τής Θεσσαλίας ήταν 300.964⁵, χωρίς όμως να προσδιορίζεται ό ακριβής αριθμός τών Μουσουλμάνων⁶. Ό Rose αναφέρει ότι τό 1897 στην πόλη τής Λάρισας κατοικοΰσαν περίπου 1.500 Μουσουλμάνοι⁷.

Τό 1907 ή Ελλάδα αριθμοΰσε 2.631.952 κατοίκους, εκ τών όποίων οί Χριστιανοί Όρθόδοξοι ήταν 2.597.011 (98,67% του συνολικού πληθυσμού) οί Καθολικοί 23.261 (0,89%), οί Διαμαρτυρόμενοι 1.909 (0,07%), οί Μουσουλμάνοι 3.516 (0,13%) και οί Ίσραηλίτες 6.127 (0,23%)⁸.

Η άπογραφή τών κατοίκων τής Θεσσαλίας σύμφωνα μέ τό θρήσκευμά τους τό 1907 παρουσιάζει τίν ακόλουθη εικόνα:

⁴ Υπουργείον Έσωτερικών, Πίνακες τών επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά τίν άπογραφίν του 1881 (1884), σ'.

⁵ Στατιστικά Άποτελέσματα του Πληθυσμού τής Ελλάδος τής 15ης-16ης Μαΐου 1928, (1933), κβ'.

⁶ Η άπογραφή του 1889, σύμφωνα μέ τίν έκδοση που υπάρχει στη βιβλιοθήκη τής ΕΣΥΕ, περιλαμβάνει στοιχεία που άφορούν τόν αριθμό κατοίκων ανά δήμο/κοινότητα και κατά φύλο και ηλικία. Δέν υπάρχει καμία αναφορά σε στοιχεία σχετικά μέ τό θρήσκευμα τών κατοίκων. Στόν τόμο τής ΕΣΥΕ για τίν άπογραφή του 1928 περιλαμβάνονται στοιχεία για τό θρήσκευμα τών κατοίκων από τίν άπογραφή του 1879, δέν γίνεται όμως τό ίδιο και για τίν άπογραφή του 1889. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στη συγκεκριμένη άπογραφή είτε δέν τηρήθηκαν στοιχεία που να άφορούν τό θρήσκευμα είτε αυτά χάθηκαν.

⁷ Βλ. Rose, (1897) 24.

⁸ Άπογραφή ΕΣΥΕ 1928, Κεφάλαιο Β΄ - Ό πληθυσμός τής Ελλάδος κατά θρησκείαν και γλώσσαν, Πίνακας 7 «Πληθυσμός τής Ελλάδος κατά θρησκείαν κατά διάφορους άπογραφάς», κα΄. Εκτός τής άπογραφής τής ΕΣΥΕ, ή οποία συνιστά τίν πλέον αξιόπιστη πηγή για τίν αριθμητική δύναμη τών Μουσουλμάνων τής Θεσσαλίας, υπάρχουν και άλλες πηγές που πρέπει να αξιολογηθούν, π.χ. ό Κ. Μοσκόφ (1972, 135) αναφέρει ότι 5.000 Τουρκομάνοι άποικοι ήταν έγκατεστημένοι «σε μία σειρά από συνεχόμενα χωριά, από τό Μπαμπά τών Τεμπτών ως τά Φάρσαλα».

Πίνακας 2: Άριθμός κατοίκων Θεσσαλίας ανά θρήσκευμα (Απογραφή 1907)⁹

Θρήσκευμα	Γεωγραφικό Διαμέρισμα: Θεσσαλία				Σύνολο
	Ν. Λαρίσης	Ν. Μαγνησίας	Ν. Τρικάλων	Ν. Καρδίτσας	
Ορθόδοξοι	92.290 97,12%	100.818 98,13%	89.688 99,05%	92.539 99,57%	375.335 98,45%
Μουσουλμάνοι	1.393 1,47%	737 0,72%	290 0,32%	375 0,40%	2.795 0,73%
Καθολικοί	244 0,26%	221 0,22%	5 0,01%	11 0,01%	481 0,13%
Διαμαρτυρούμενοι	13 0,01%	37 0,04%	6 0,01%	3 0,00%	59 0,02%
Ισραηλίτες	1.089 1,15%	924 0,90%	559 0,62%	12 0,01%	2.584 0,68%
Σύνολο Κατοίκων	95.029	102.737	90.548	92.940	381.254

Ἡ ἴδια ἀπογραφή μέ κριτήριο τί γλῶσσα καί τίν ἐκπαιδευτική κατάστασι μᾶς παρέχει τά ἀκόλουθα στοιχεῖα:

Πίνακας 3: Άριθμός κατοίκων Θεσσαλίας ανά γλώσσα καί ἐκπαιδευτική κατάστασι (Απογραφή 1907)¹⁰

Νομοί	Ἑλληνική Γλῶσσα					Ἐπικράτεια
	Λαρίσης	Μαγνησίας	Τρικάλων	Καρδίτσας	Σύνολο Θεσσαλίας	
Ἀγράμματοι	59.447	58.963	67.821	69.112	255.343	1.684.016
Ἐγγράμματοι	30.843	41.239	19.521	23.211	114.814	839.584
Σύνολο	90.290	100.202	87.342	92.323	370.158	2.553.600
Νομοί	Τουρκική Γλῶσσα					Ἐπικράτεια
	Λαρίσης	Μαγνησίας	Τρικάλων	Καρδίτσας	Σύνολο Θεσσαλίας	
Ἀγράμματοι	818	285	137	107	1.347	1.701
Ἐγγράμματοι	209	127	18	14	368	429
Σύνολο	1.027	412	155	121	1.715	2.130

Ἀπό τά στοιχεῖα προκύπτει ὅτι οἱ Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί τῆς Θεσσαλίας ἦταν 375.335, ἀλλά τά ἑλληνικά δηλώνονταν ὡς μπτρικὴ γλῶσσα ἀπὸ 370.158 ἄτομα. Οἱ Μουσουλμᾶνοι ἦταν 2.795, ἀλλά τά τουρκικά δηλώνονταν ἀπὸ 1.715 κατοίκους. Τὴν ἀλβανικὴ γλῶσσα δῖλωσαν 499 κάτοικοι τῆς Θεσσαλίας¹¹.

⁹ Στατιστικά Ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν 27η Ὀκτωβρίου 1907, (1909), Πίνακας 27, Θρησκεία κατὰ νομούς.

¹⁰ Στατιστικά Ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν 27η Ὀκτωβρίου 1907, (1909), Πίνακας 25, Γλῶσσα καί παιδευσὶς κατὰ νομούς.

¹¹ Σύμφωνα μέ τὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, τὴν ἀλβανικὴ γλῶσσα δῖλωσαν ἀνά νομοί:

Νομοί	Λαρίσης	Μαγνησίας	Τρικάλων	Καρδίτσας	Σύνολο Θεσσαλίας	Ἐπικράτεια
Ἀγράμματοι	208	60	18	40	326	42.837
Ἐγγράμματοι	94	34	10	35	173	8.108
Σύνολο	302	94	28	75	499	50.975

Πηγή: Στατιστικά Ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν 27η Ὀκτωβρίου 1907, (1909), Πίνακας 25, Γλῶσσα καί παιδευσὶς κατὰ νομούς.

Μετά τήν προσάρτηση παρατηρήθηκε μία έντυπωσιακή μείωση τών Μουσουλμάνων (κατά 88%), καθώς από 24.120 (9,18% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θεσσαλίας) κατέληξαν τό 1907 σέ 2.795 (0,73% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θεσσαλίας).

Φαίνεται, ὅμως, ὅτι στή συνέχεια ἀκολούθησε ἄνοδος τοῦ πληθυσμοῦ τών Μουσουλμάνων. Μεταξύ 1907 καί 1925 (ὅποτε ἀποχώρησαν καί οἱ τελευταῖοι «ἀνταλλάξιμοι» Μουσουλμᾶνοι τῆς Θεσσαλίας) ὁ πληθυσμός τους ὑπερδιπλασιάστηκε, καθώς ἀπό 2.795 (0,73%) ἔφτασαν τίς 6.216 (1,42%)¹². Στήν ἀπογραφή τοῦ 1928 στή Θεσσαλία καταμετρήθηκαν μόλις 210 Μουσουλμᾶνοι¹³, οἱ ὅποιοι δέν εἶχαν κριθεῖ ὡς «ἀνταλλάξιμοι».

Στόν ἐπόμενο πίνακα καταγράφεται ἡ πληθυσμιακή διακύμανση τών Μουσουλμάνων τῆς Θεσσαλίας.

Πίνακας 4: Ἀριθμός Μουσουλμάνων Θεσσαλίας

	Πληθυσμιακά στοιχεία			
	1881	1907	1925	1928
Μουσουλμᾶνοι	24.120	2.795	6.216	210

4. Ἡ μετοίκηση Μουσουλμάνων ἀμέσως μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας

Σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 13 τοῦ νόμου ΠΛΖ΄/1882 δινόταν μία περίοδος τριῶν ἐτῶν γιά τήν ἀποχώρηση τών Μουσουλμάνων πού ἤθελαν νά μετοικήσουν στήν Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία, ἀλλά συγχρόνως διασφαλιζόταν καί ἡ δυνατότητά τους νά διατηρήσουν τήν κυριότητα καί νομί τών κτημάτων τους. Αὐτός ὁ συνδυασμός δημιούργησε εὐνοϊκές προϋποθέσεις γιά τή μετοίκηση ὄχι μόνο τῆς Ὄθωμανικῆς ἐλίτ, ἀλλά καί τών μικρότερων ἰδιοκτητῶν γῆς στά ἐδάφη τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

¹² Στατιστικά Ἀποτελέσματα τοῦ Πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος τῆς 15ης-16ης Μαΐου 1928,(1933). Πίναξ 11, Καθαρά αὔξεις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν διαμερισμάτων μεταξύ των ἀπογραφῶν 1920 καί 1928, κγ΄.

¹³ Ἀπογραφὴ ΕΣΥΕ 1928, Κεφάλαιο Β΄ - Ὁ πληθυσμός τῆς Ἑλλάδος κατά θρησκείαν καί γλώσσαν, Πίναξ 9 Πληθυσμός τῶν διαμερισμάτων τῆς Ἑλλάδος κατά θρησκείαν, κγ΄.

Ὁ Τριανταφυλλίδης σημειώνει ὅτι «ἅμα ὑπεγράφη ἢ μεταξύ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας περὶ παραχωρήσεως τῆς Θεσσαλίας συνθήκη, ἥρξατο ἢ ἐκποίησης τῶν μικροϊδιοκτησιῶν καὶ ἡ ἀθρόα τῶν ὀθωμανῶν μικροϊδιοκτητῶν, Κονιάρων, μετανάστευσις», ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο παρατηρεῖ ὅτι «...τὰ κονιαροχώρια, ἄλλα μὲν ἠγοράσθησαν ἀπὸ μικροϊδιοκτίτας, ἄλλα δὲ ἐγένοντο τσιφλίκια. Ἔμενον μόνον οἱ τσιφλικοῦχοι Βέηδες, καραδοκοῦντες εὐκαιρίαν ὅπως ἀκριβοπωλήσωσι τὰς ἰδιοκτησίας τῶν...»¹⁴.

Ὁ Rose ἐπιβεβαιώνει –16 χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας– ὅτι ἡ ἀνώτερη ὀθωμανικὴ τάξη τῆς Θεσσαλίας ἐκμεταλλεύτηκε ἀπολύτως τὶς προβλέψεις τοῦ ἀρθροῦ 13. Μετοίκησε στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ εἴτε πούλησε τὴ γῆ πού κατεῖχε εἴτε εἰσέπρατε τὶς ὑψηλές προσόδους πού ἐπέβαλλε στοὺς καλλιεργητές «ξοδεύοντας κάθε δραχμὴ στὴν Κωνσταντινούπολη»¹⁵ καὶ προκαλῶντας τὴν ἔντονη δυσαρέσκειά τους. Ἔτσι ἡ Θεσσαλία ἔχασε σημαντικὰ κεφάλαια πού θὰ μποροῦσαν νὰ εἶχαν ἐπενδυθεῖ στὴν ἀνάπτυξή της.

Ἄλλη μιὰ ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία γιὰ τὴν περίοδο ἀποχώρησης τῶν Μουσουλμάνων τῆς Θεσσαλίας παραθέτει ὁ Ἀθανάσιος Φράγκου ἐξιστορῶντας ἓνα ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν πορεία τῆς 1ης Μεραρχίας Θεσσαλῶν κατὰ τὴν προέλασή της πρὸς τὴν Ἄγκυρα τὸ 1921: «Ὅταν τοῦ ἀνέφερα τὸ χωριό μου, ἀπίντησε Τουρκικὰ μὲ ἐλάχιστα ἑλληνικὰ ὅτι εἴμαστε “ἔμσαριδες”, δηλαδὴ συμπατριῶτες! Κι ἀνέφερε, ὅτι γεννήθηκε στὸν Ἄλμιρὸ κι ἀνεχώρησε ἀπ’ ἐκεῖ τὸ 1881 μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας. Κι ὅταν τοῦ ἀπίντησα εἰς ἐρώτησίν του, πῶς ὀνομάζομαι, ἄρχισε ν’ ἀραδιάζει τὰ μικρὰ ὀνόματα τοῦ πατέρα μου καὶ τῶν ἀδελφῶν του ὅλων. Τελικῶς μοὶ εἶπεν, ὅτι ὁ πατέρας του ἦτο πολὺ φίλος τοῦ παπποῦ μου κι ἀντίπλασσαν οἰκογενειακῶς ἐπισκέψεις κ.λπ., ὅταν δὲ ἔφυγαν ἀπὸ τὸν Ἄλμιρὸν, ὁ πατέρας του ἐπώλησεν ἐν κτήμα του στὸν παπποῦ μου.

¹⁴ Βλ. *Τριανταφυλλίδης* (1974) 25, 26. Ἡ πρώτη ἐκτύπωση τοῦ ἔργου ἔγινε τὸ 1906. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀκριβὸς τὴν ἴδια τακτικὴ πώληση τῶν ἰδιοκτησιῶν τους, οἱ ὁποῖες βρῖσκονταν ὑπὸ διεθνή προστασία, ἀκολούθησαν καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ μεγαλοϊδιοκτῆτες τῆς Ἀθίνης ἀμέσως μετὰ τὸ 1830. Ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία εἶχε καταστήσει ἀπολύτως σαφές ὅτι δὲν θὰ ἀποχωροῦσε ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Εὐβοία, ἐάν δὲν προηγοῦνταν οἱ ἀγοραπωλησιές τῶν ἰδιοκτησιῶν τῶν Ὀθωμανῶν. Καθὼς τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀπέτυχε νὰ δανειστεῖ τὰ ἀπαραίτητα ποσά, ὥστε νὰ ἀγοράσει τὶς τουρκικὲς ἰδιοκτησίες, δόθηκε ἡ εὐκαιρία σὲ Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς νὰ προχωρήσουν σὲ μιὰ ἰδιαίτερα ἐπικερδῆ ἐπένδυση, ἡ ὁποία ὀδήγησε στὴ διάσωση τῶν τσιφλικῶν στὴν Ἀττικὴ – σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι εἶχε συμβεῖ στὴν Πελοπόννησο. Γιὰ ἀναλυτικὴ περιγραφή τῆς ὅλης διαδικασίας βλ. *Δρίκος* (1994). Οἱ ὁμοίότητες μὲ τὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλίας εἶναι ἐνδιαφέρουσες.

¹⁵ «The latter [*i.e. Pashas and Beys*] impose heavy rents on the peasantry and their revenues are spent in Constantinople, never a drachma being devoted to improvements or to the development of the immense recourses of the country» βλ. *Rose* (1897), 21-22.

Κι αυτό ήτο ἀληθές. Πολύ μᾶς συγκίνησε ἡ γνωριμία αὐτή»¹⁶.

Στό τέλος τοῦ 1884, ὁ Τριανταφυλλίδης ἀναφέρει ὅτι «...δέν ὑπῆρχον πλέον ἐν Θεσσαλία Τοῦρκοι μικροϊδιοκτῆται εἰμὶ μόνον εἰς τινά χωρία τῆς ἐπαρχίας Λαρίσης»¹⁷, χωρὶς ὅμως νά παραθέτει οὔτε τόν ἀριθμὸ τῶν Μουσουλμάνων πού κατοικοῦσαν στή Θεσσαλία πρὶν ἀπὸ τὴν προσάρτησή της στὴν Ἑλλάδα¹⁸ οὔτε τόν ἀριθμὸ ἐκείνων πού ἐπέλεξαν νά μετοικήσουν. Τό ἔτος 1884 ὀλοκληρώθηκε ἡ τριετία πού προέβλεπε τὸ ἄρθρο 13 τοῦ νόμου ΠΛΖ/1882.

Σύμφωνα μέ τόν Βεργόπουλο, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας στό Ἑλληνικό Κράτος, εἶχε παρατηρηθεῖ μεταβίβαση τῆς ἀγροτικῆς γῆς σέ Ἑλληνες ἰδιοκτῆτες. Ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι «στό διάστημα τριῶν μόνον ἐτῶν [έννοεῖ τὴν τριετία τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ Ν.ΠΛΖ/1882], μιά πελώρια μεταβίβαση τίτλων καί μία συγκέντρωση τῆς γαιοκτησίας πραγματοποιήθηκαν εἰς ὄφελος τῶν μεγάλων Ἑλλήνων χρηματιστῶν τῆς διασπορᾶς»¹⁹. Αὐτή ἡ μεταβίβαση τῆς γῆς συνοδεύθηκε καί ἀπὸ τὴ μετοίκηση τῶν Μουσουλμάνων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

Συνεπῶς τὸ κύριο μεταναστευτικὸ ρεῦμα τῶν Μουσουλμάνων τῆς Θεσσαλίας ἐκδηλώθηκε ἐντὸς τῆς τριετίας τοῦ ἄρθρου 13.

5. Πολιτικά δικαιώματα τῶν Μουσουλμάνων

Ἡ ἀποδοχὴ τῶν Μουσουλμάνων τῆς Θεσσαλίας ὡς ἰσότιμων Ἑλλήνων πολιτῶν ἀπὸ τὸ Ἑλληνικό Κράτος, ἀλλὰ καί ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας ἀπὸ τοὺς Μουσουλμάνους τῆς Θεσσαλίας συντελέστηκαν μέ τὴ συμμετοχὴ τους στὶς ἐκλογές τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου 1881, στὶς ὁποῖες ἐξελέγησαν δύο

¹⁶ Βλ. Φράγκου (1997), 98.

¹⁷ Βλ. Τριανταφυλλίδης (1974), 25.

¹⁸ Ὁ Τριανταφυλλίδης (1974), 24 ἀναφέρει μόνον ὅτι μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς, οἱ τελευταῖοι ἀκολούθησαν τὴν πάγια τακτικὴ τους νά μεταφέρουν μουσουλμανικούς πληθυσμούς στὶς νεοπροσαρτηθεῖσες περιοχές: «...τὸ ἴδιον ἔκαμον καί διὰ τὴν Θεσσαλίαν μετοκίσαντες ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν Ἰκονίου περὶ τοὺς 4.000 πολεμιστάς, οἱ ὅποιοι ἀπετελοῦν τὴν μόνιμον φρουρὰν τῆς κατακτηθεῖσης ἐπαρχίας τότες. Ἐκ τοῦ τόπου δέ τούτου τῆς καταγωγῆς τῶν οἱ νέοι ἄποικοι ἔλαβον τὴν ὀνομασίαν "Κονιάροι". Πότε ἀκριβῶς οἱ Τοῦρκοι ἄποικοι μετώκησαν ἐκ τῆς Ἀσίας δέν εἶναι καθωρισμένον. Ὑπολογίζεται ὅμως ὅτι τὸ γεγονός τοῦτο ἔλαβε χώραν μεταξὺ τοῦ ἔτους 1420-1456 (πῶς συνδέεται τὸ 1420 μέ τὸ 1881;)...». Κατὰ τὴν ἀποχώρησή τους ἀπὸ τὴ Θεσσαλία τὸ 1881 ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι πολλοὶ ἐπέστρεψαν στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀπ' ὅπου κατάγονταν.

¹⁹ Βλ. Βεργόπουλος (1975), σμ. 10, 120, 121-126, 161.

Μουσουλμάνοι βουλευτές²⁰. Οί εκλεγμένοι Μουσουλμάνοι εισήλθαν στην Βουλή των Ελλήνων μετέχοντας ισότιμα στην νομοθετική εξουσία. Μουσουλμάνοι βουλευτές εξελέγησαν και σε επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις, όπως φαίνεται στον πίνακα που ακολουθεί²¹.

Πίνακας 5: Μουσουλμάνοι βουλευτές Θεσσαλίας 1892-1904

Όνομα	Εκλογική Περιφέρεια	Βουλευτική περίοδος
Εδύτ Χασίτ Σερέφ	Λαρίσης	ΙΓ' περ. 3/5/1892 - 20/2/1895 και ΙΔ' περ. 16/4/1895 - 19/12/1898
Χασάν Πετρεδήν Βέης	Λαρίσης	ΙΔ' περ. 16/4/1895 - 19/12/1898
Σερίφ Βέης	Λαρίσης	ΙΣΤ' περ. 17/11/1902 - 22/12/1904

Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι, όπως αναφέρει ο Deschamps, οι κάτοικοι των Φαρσάλων, μετά την απελευθέρωση, εξέλεξαν έναν Μουσουλμάνο στην θέση του Δημάρχου, τον Χουσεϊν Μπέη²². Σύμφωνα με τον ίδιο, τα Φάρσαλα είχαν 2.500 κατοίκους, εκ των οποίων οι 1.000 ήταν Μουσουλμάνοι. Άρα είναι πολύ πιθανό η εκλογή του Χουσεϊν Μπέη να επετεύχθη χάρη και στην ύποστίριξη Χριστιανών Όρθοδόξων. Αυτό δικαιολογείται και από την ακόλουθη περιγραφή του Deschamps για τη συνύπαρξη Μουσουλμάνων και Χριστιανών Όρθοδόξων στα Φάρσαλα: «Είδα τον παπά και τον μουφτί καθισμένους στο ίδιο τραπέζι σε ένα καφενείο να παίζουν χαρτιά. Φαίνονταν απολύτως αδιάφοροι για τα φυλετικά μίση και τους θρησκευτικούς ανταγωνισμούς που περιπλέκουν το ζήτημα της Ανατολής»²³.

²⁰ *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', 15. Στο *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935* (1986, 172) για την Βουλευτική Περίοδο 20/12/1881 έως 11/2/1885 αναφέρεται μόνο ο Χαλίλ Δεμβίς Μπέης, Βουλευτής Λαρίσης.

²¹ Βλ. *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935* (1986) 172.

²² «Dans les années qui suivirent l'annexion, les Pharsaliotes prirent pour demarque un musulman, Hussein Bey» [Στά χρόνια που ακολούθησαν την προσάρτηση, οι Φαρσαλιώτες πήραν για δήμαρχο έναν μουσουλμάνο, τον Χουσεϊν Μπέη] βλ. *Deschamps* (1921), 311.

²³ «J'ai vu, dans un café, le pappas et le mufti assis à la même table et jouant aux cartes; ils semblaient fort indifférents aux haines de races et aux rivalités de religion qui compliquent la question d'Orient». *Deschamps* (1921), 311.

6. Θρησκευτική οργάνωση των Μουσουλμάνων: Σαρία και Μουφτῆδες

Μέ τον νόμο ΠΜ΄/1882 (ΦΕΚ 16/20-03-1882) «Περί εισαγωγῆς τῆς Ἑλληνικῆς νομοθεσίας εἰς τὰς ἄρτι προσαρτηθείσας Θεσσαλικὰς καὶ Ἑπαιρωτικὰς Ἐπαρχίας» ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία εἰσήχθη στὶς νεοπροσαρτηθεῖσες περιοχὲς μὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξαίρεση. Στὰ θέματα οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δικαίου διατηροῦνταν ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἰσλαμικοῦ δικαίου, ὅπως προβλεπόταν καὶ ἀπὸ τὴ Σύμβαση τῆς Κωνσταντινούπολης.

Ἐπίσης, ὁ νόμος Ν/1882 (ΦΕΚ 36/18-05-1882) «Περί τοῦ τρόπου τῆς ἐξετάσεως τῶν Ὀθωμανιδῶν ὡς μαρτύρων» καθὼς καὶ ὁ νόμος Ν/1882 (ΦΕΚ 38/25-05-1882) «Περί διορισμῶν ἐρμηνέων τῆς Τουρκικῆς γλώσσης ἐν τοῖς δικαστηρίοις τῶν νέων Ἐπαρχιῶν» ἀποτελοῦν πολὺ σημαντικὰ παραδείγματα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος προσπάθῃσε νὰ διευκολύνει τὴ «μετάβαση» τῶν Μουσουλμάνων σὲ ἓνα σύγχρονο δικαϊκὸ σύστημα.

Ἡ ψήφισις αὐτῶν τῶν δύο νόμων ἦταν ἰδιαίτερης βαρύτητας, διότι κατοχύρωναν τὸ δικαίωμα τῶν Μουσουλμάνων γιὰ χρῆσι τῆς τουρκικῆς γλώσσας στὰ δικαστήρια (δικαίωμα μὲ προφανέστατη σημασία γιὰ τὴ δυνατότητά τους νὰ τύχουν δίκαιης δίκης) καὶ παράλληλα καθιέρωναν τὴ μαρτυρία τῆς γυναίκας ὡς ἰσότητι μὲ τοῦ ἀνδρα, παρέχοντας ταυτόχρονα καὶ τὴ δυνατότητα ἐπιλογῆς ἑνὸς ἐιδικοῦ τρόπου ἐξέτασής της, ὥστε νὰ γίνουν σεβαστὰ τα μουσουλμανικὰ ἦθη. Ἡ νομοθέτησή τους σὲ τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας ἀποδεικνύει τὴν εὐλκιρῆνεια τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἡγεσίας νὰ σεβαστεῖ οὐσιαστικὰ τα δικαιώματα τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας, καὶ ὄχι ἀπλῶς νὰ ἐφαρμόσει τυπικὰ το γράμμα τῶν ὄρων τῆς συνθήκης παραχώρησης.

Ὁ νόμος ΑΛΗ΄/1882 (ΦΕΚ 59/01-07-1882) «Περί πνευματικῶν ἀρχηγῶν τῶν Μωαμεθανικῶν Κοινοτήτων» καθορίζει τὸ καθεστῶς, τὴν ἀμοιβὴ καὶ τὶς δικαιοδοσίες τῶν Μουφτῆδων ἐφαρμόζοντας τὶς πρόνοιες τῆς Σύμβασης τῆς 2ας Ἰουλίου 1881. Οἱ Μουφτῆδες καθίστανται καὶ διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ νόμου «πνευματικοὶ ἀρχηγοί» τῶν Μουσουλμάνων. Οὐσιαστικὰ, ὁ νόμος ΑΛΗ΄/1882, ὁ ὁποῖος δημοσιεύθηκε ἕναν χρόνον ἀκριβῶς μετὰ τὴ Σύμβαση τῆς 2ας Ἰουλίου 1881, προφυλάσσει στὸν μέγιστο δυνατό βαθμὸ τὸ ὀθωμανικὸ status quo γιὰ τὸν Μουφτί, τὸ ὁποῖο γιὰ τοὺς Μουσουλμάνους ταυτιζόταν μὲ τὴν προστασία, τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν ἐγγύησι τῆς θρησκευτικῆς τους ἐλευθερίας καὶ ταυτότητας.

Τό άρθρο 1 τοῦ νόμου ὄριζε τά ἑξῆς: «Ἐν Λαρίσση, Φαρσάλῳ, Τρικκάλῳ καί Βόλῳ ἀναγνωρίζονται ἀνά εἷς πνευματικός ἀρχηγός τῶν Μουσουλμανικῶν κοινοτήτων ἢ Μουφτής. Δύναται ἐπίσης ν' ἀναγνωρισθῆ διά Β. Διατάγματος ἀνά εἷς πνευματικός τῶν Μωαμεθανῶν ἀρχηγός εἰς πᾶσαν πρωτεύουσαν Νομοῦ ἢ καί Ἐπαρχίας, ἐχούσης ὅμως πληθυσμόν ὑπέρ τᾶς 40 χιλιάδας ψυχῶν».

Ἐπίσης, τό άρθρο 2 περιέγραφε τόν τρόπο ἀνάδειξης τοῦ Μουφτῆ: «Οἱ Μουφτῆδες, ὡς δημόσιοι λειτουργοί, διορίζονται καί παύονται διά Β. Διατάγματος, ἐπί τῆ προτάσει τῶν ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας ἐκπαιδεύσεως καί τοῦ ἐπί τῆς Δικαιοσύνης Ὑπουργῶν, καί δίδουσιν ἐνώπιον τοῦ οἰκείου Νομάρχου τόν τοῦ δημοσίου ὑπαλλίλου ὄρκον. Ἐν περιπτώσει ἀπολύσεως ἢ θανάτου τινός τῶν Μουφτίδων, ἡ τῆς περιφερείας αὐτοῦ Μωαμεθανική κοινότης καλεῖται ὑπό τοῦ οἰκείου Νομάρχου πρὸς ὑπόδειξιν τοῦ διαδόχου αὐτοῦ».

Τό άρθρο 3 καθόριζε τό ὕψος τῆς μισθοδοσίας τῶν Μουφτίδων τῆς Θεσσαλίας (ὁ Μουφτής Λαρίσης λάμβανε 250 δρχ. ἀνά μῆνα, ἐνῶ οἱ λοιποὶ 150 δραχμές).

Σύμφωνα μέ τό άρθρο 4, οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Μουφτῆ καθορίζονταν ὡς ἑξῆς: «Οἱ Μουφτῆδες, ἐντός τῆς ἥδη ἀνεγνωρισμένης ἐκάστου περιφερείας, ἔχουσι γνωμοδοτικὴν ἀρμοδιότητα ἐπί παντός ζητήματος ἑθροσκευτικοῦ, κληρονομικοῦ ἢ τοῦ οἰκογενειακοῦ τῶν Μωαμεθανῶν δικαίου, ἐκδίδουσι τᾶς περὶ γάμου ἀδείας, παρεδρεύουσιν εἰς πᾶν οἰκογενειακόν συμβούλιον Μωαμεθανῶν, παρ' ᾧ ἔχουσι καί τὴν κατισχύουσαν ψῆφον ἐν περιπτώσει ἰσοψηφίας, ἐξελέγγουσι τὴν διαχείρισιν τῆς τε κινητῆς καί ἀκινήτου περιουσίας τῶν Μωαμεθανικῶν φιλανθρωπικῶν καί ἑθροσκευτικῶν ἰδρυμάτων, Τζαμιῶν, Τεκέδων κ.λπ. ὑπό τὴν ἐπίβλεψιν τῆς κατὰ τόπους Διοικητικῆς Ἀρχῆς, διορίζουσι καί παύουσι τοὺς διαχειριστὰς αὐτῶν, καί προεδρεύουσιν αὐτοδικαίως τῶν ἐφορευτικῶν ἐπιτροπῶν, τῶν ὑπαρχόντων ἢ ἰδρυθησομένων Μωαμεθανικῶν Σχολείων. Ὁ Μουφτής Λαρίσης ἐκδίδει καί τὴν κατὰ τό Σέρη ἄδειαν πρὸς τὴν ἔναρξιν τοῦ προσκυνήματος καί τὴν τέλεσιν πάσης ἑθροσκευτικῆς τῶν Μωαμεθανῶν τελετῆς».

Τό άρθρο 5 καθόριζε ὅτι «Διά Β. Διατάγματος ὀρισθῆσονται λεπτομερέστερον τὰ καθήκοντα τῶν Μουφτίδων, ὁ τρόπος τῆς ἑνασκίσεως αὐτῶν, ὡς καί ἡ συμμετοχὴ τῶν Μωαμεθανικῶν κοινοτήτων πρὸς τόν διορισμόν αὐτῶν».

Τό ἐν λόγῳ Βασιλικὸ Διάταγμα δέν ἐκδόθηκε ποτέ καί, συνεπῶς, δέν ἐξειδικεύθηκαν οὔτε τὰ καθήκοντα τῶν Μουφτίδων οὔτε, κυρίως, ὁ τρόπος καί ἡ διαδικασία συμμετοχῆς τῶν μωαμεθανικῶν κοινοτήτων στὸν διορισμὸ τους.

Πάντως, οί Μουφτίδες καί οί Μουφτείες λειτούργησαν. Σύμφωνα μέ τή μαρτυρία του Ρ.Ε.Μartin, τό 1913 υπήρχαν τρεις Μουφτίδες στή Θεσσαλία, καί συγκεκριμένα στή Λάρισα, στήν Καρδίτσα καί στόν Βόλο²⁴.

Ό νόμος ΑΛΗ/1882 εἶναι τό πρῶτο νομοθέτημα τῆς Ἑλλάδας σχετικά μέ τόν θεσμό τοῦ Μουφτί καί κατά συνέπεια ἔχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς πρόκειται γιά τήν πρώτη προσπάθεια τῆς Ἑλλάδας νά ὀρίσει τή θέση τοῦ Μουφτί στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη.

Ἡ προσπάθεια αὐτή βασίζεται στά ἑξῆς:

α) Ὁ Μουφτίς εἶναι δημόσιος λειτουργός, ὅπως συνέβαινε καί στήν Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία, ἔχει τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις πού συνδέονται μέ αὐτή τήν ιδιότητα καί γι' αὐτό δίνει καί τόν σχετικό ὄρκο.

β) Ὁ Μουφτίς διορίζεται μέ Βασιλικό Διάταγμα πού ὑπογράφει ὁ Ὑπουργός Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καί ὁ Ὑπουργός τῆς Δικαιοσύνης (προκαλεῖ ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ ὑποχρεωτικότητα τῆς συνυπογραφῆς τοῦ Ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης, διότι σέ ὅλη τή μεταγενέστερη νομοθεσία γιά τόν διορισμό Μουφτί προβλέπεται μόνο ἡ ὑπογραφή τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως).

γ) Διατηρεῖται σέ ἰσχύ τό ἰσλαμικό δίκαιο (Σαρία) γιά θέματα πού θεωρεῖται ὅτι συνδέονται ἀναπόσπαστα μέ τή θρησκευτική ταυτότητα (οἰκογενειακό καί κληρονομικό δίκαιο) καί ἡ δυνατότητα τοῦ Μουφτί νά ἐκδίδει ἱερονομικές ρῆτρες (φετβάδες). Ὁ Μουφτίς συμμετεῖχε –καί μάλιστα μέ ἀποφασιστική πῆφο– σέ κάθε «οἰκογενειακό συμβούλιο» Μουσουλμάνων, ἄρα εἶχε πρωταγωνιστικό ρόλο σέ κάθε οἰκογενειακή ἀπόφαση ἢ διαφορά.

δ) Δέν προσδιορίζεται ρητά ὅτι ὁ Μουφτίς ἀσκεῖ καί χρέη Ἱεροδίκη, ἀλλά συνάγεται ἐμμέσως ἀπό δύο γεγονότα. Πρῶτον, τά θέματα οἰκογενειακοῦ καί κληρονομικοῦ δικαίου ρυθμίζονται ἀπό τό ἰσλαμικό δίκαιο, παρ' ὅλο πού ὁ θεσμός τοῦ Ἱεροδίκη (Καδής) δέν ἐπιβιώνει. Ἐλλεῖπει λοιπόν ἄλλου ὀργάνου, προφανῶς μόνο ὁ Μουφτίς θά μπορούσε νά προβεῖ στίς ἀντίστοιχες ρυθμιστικές πράξεις. Δεύτερον, τό Βασιλικό Διάταγμα διορισμοῦ τοῦ Μουφτί ὑπογράφεται καί ἀπό τόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης. Δέν υπήρχε κανένας ἄλλος λόγος νά συνυπογράψει ὁ Ὑπουργός Δικαιοσύνης, παρὰ μόνο ἐάν ὁ Μουφτίς εἶχε καί δικαστικές ἀρμοδιότητες. Καθώς ὁμως δέν ἐκδόθηκε τό προβλεπόμενο Βασιλικό Διάταγμα καί δέν ὀρίστηκε κατά συνέπεια μέ ἐπάρκεια ὁ τρόπος καί ἡ σχέση λειτουργίας μεταξύ των δύο δικαστικῶν συστημάτων, τό πιθανότερο

²⁴ Βλ. *Martin* (1913), 167.

είναι ότι οι νέες ισορροπίες που διαμορφώθηκαν στην καθημερινότητα των Μουσουλμάνων δεν αποτυπώθηκαν σε νόμο.

ε) Ό Μουφτίς ως «πνευματικός αρχηγός» των Μουσουλμάνων διορίζει ή παύει τους διαχειριστές των κάθε είδους Βακουφίων και προεδρεύει των Σχολικών Έφορειών των μουσουλμανικών σχολείων. Αν και δεν αναφέρεται ρητά, μεταξύ των αρμοδιοτήτων του ως «πνευματικού αρχηγού» θά πρέπει να ήταν και η πιστοποίηση του Χαλάλ (δηλαδή ότι μία τροφή εκπληρώνει τις προϋποθέσεις που την καθιστούν βρώσιμη από τους Μουσουλμάνους σύμφωνα με όσα όρίζει το Ίσλάμ).

στ) Ειδικά ο Μουφτίς Λαρίσης όριζε τό θρησκευτικό ήμερολόγιο για όλους τους Μουσουλμάνους, γεγονός που του έδινε ένα τυπικό και ουσιαστικό προβάδισμα, καθώς καθόριζε, μεταξύ άλλων, την έναρξη, τή λήξη και τις ώρες προσευχής του ίερού μήνα του Ραμαζανίου, αλλά και τις προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση του Χάτζ (προσκυνηματική επίσκεψη των Μουσουλμάνων στην Μέκκα, ένας από τους πέντε Στύλους του Ίσλάμ).

ζ) Η μουσουλμανική κοινότητα συμμετείχε στη διαδικασία διορισμού του Μουφτί. Η κρίσιμη λέξη που προσδιόριζε τί φιλοσοφία αυτής της συμμετοχής ήταν ή «υπόδειξη» και όχι ή «έκλογή». Δεδομένου ότι δεν εκδόθηκε ποτέ τό προβλεπόμενο Βασιλικό Διάταγμα, υποθέσεις μόνο μπορούμε να κάνουμε για τόν χαρακτήρα, τόν τρόπο και τό εύρος της «υπόδειξης» της μουσουλμανικής κοινότητας. Μπορούμε, όμως, να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα, λαμβάνοντας υπόψη τά δεδομένα της συγκεκριμένης εποχής, ότι στόχος ήταν ή διαβούλευση μεταξύ του Κράτους (έξ ού και ή εμπλοκή του Νομάρχη) και των τοπικών ήγετων της μουσουλμανικής κοινότητας, προκειμένου να βρεθεί ένα πρόσωπο κοινής αποδοχής για τί θέση του Μουφτί. Τό Κράτος δεν είχε τό δικαίωμα να διορίσει ανεξέλεγκτα όποιον επιθυμούσε, αλλά ούτε και οι Μουσουλμάνοι μπορούσαν να αναδείξουν όποιον ήθελαν στην θέση του Μουφτί. Η λογική αυτή, στην πραγματικότητα, ακολουθούσε τί γενικότερη πολιτειοκρατική αντίληψη της Ελλάδας (βρισκόμαστε σε μία εποχή όπου ή Πολιτεία παρενέβαινε στην έσωτερική όργάνωση της Όρθόδοξης Έκκλησίας με αποφασιστικότερο τρόπο απ' ό,τι στις Μουφτείες) και συμφωνούσε με τίς εξελίξεις στό έσωτερικό της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας που ακολουθούσε με συνέπεια την τακτική του περιορισμού των έξουσιών των θρησκευτικών λειτουργών και τί μεταβίβαση ισχύος στό πολιτικό σύστημα. Οι μουσουλμανικές λοιπόν κοινότητες, δηλαδή οι πολιτικές ήγεσίες και όχι όλοι οι Μουσουλμάνοι, είχαν την ευθύνη της υπόδειξης και τό Κράτος είχε τί δυνατότητα αποδοχής ή απόρ-

ριψης τῆς πρότασής τους. Ἄρα, ὁ Μουφτής δέν ἐκφράζει οὔτε ἠγεῖται τῶν Μουσουλμάνων, ἀλλά ἔχει τὴν καλὴ μαρτυρία ἀπὸ τοὺς ἴδιους καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Κράτους γιὰ νὰ ἀναγνωριστῆ ἀποκλειστικά καὶ μόνο ὡς «πνευματικός ἀρχηγός» (αὐτὴ εἶναι ἡ ιδιότητα ποὺ τοῦ ἀποδίδεται ρητὰ ἀπὸ τὸν νόμο). Βέβαια, ἡ διαδικασία μᾶς τέτοιας διαβούλευσης εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νὰ ἀποτυπωθεῖ σέ ἓνα νομικὸ κείμενο.

Ἐκτός τῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ Μουφτῆ, ἀποφασιστικοῦ χαρακτῆρα γιὰ τὴν ἐμπέδωση κλίματος θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἦταν ὁ σεβασμὸς ποὺ ἐπέδειξε ἡ Ἑλλάδα στὰ Τζαμά²⁵.

7. Ἡ προστασία τῆς ιδιοκτησίας τῶν Μουσουλμάνων καὶ οἱ συνέπειές της

Τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος ἀκολούθησε γενικά πολιτικὴ ἀμεροληψίας καὶ ἰσότη-
μης ἀντιμετώπισης ὄλων των πολιτῶν, ἀνεξαρτήτως θρησκευήματος, ἰδιαίτερα
στὴ διασφάλιση τοῦ δικαιώματος τῆς ιδιοκτησίας²⁶, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ
ἀκόλουθο τηλεγράφημα ποὺ ἔλαβε ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς Σπυριδῶν Βαλα-
ωρίτης τὸ 1882:

«Οἱ εὐσεβάστως ὑποφαινόμενοι ἰκετεύομεν ὑμᾶς, ἵνα ἀνακοινώσπε τῇ
Βουλῇ τὴν ἄπειρον ἡμῶν εὐγνωμοσύνην ἐπὶ τοῖς διοικητικοῖς μέτροις ἅτινα
μετῆλθεν ἡ Κυβέρνησις καὶ ἐξετέλεσε διὰ τῶν ἐνταῦθα ἀρχῶν ἐπὶ τῶν ἀγρο-
τικῶν ἐρίδων, διότι διὰ τούτων κατόρθωσε θαυμασίως ν' ἀποτρέψη τὴν γενι-
κὴν ἀταξίαν καὶ διαρπαγὴν τῶν περιουσιῶν, ἐμφύλιον στάσιν καὶ νὰ ἐπανα-
φέρῃ τὴν ὁμαλότητα τῶν σχέσεων, ν' ἀποτρέψη σπουδαιότητας ζημίας εἰς
πᾶσαν τὴν ἀγροτικὴν τάξιν καὶ νὰ λυτρώσῃ τὸν λαόν ὑπὸ τὸν ὄλεθρον εἰς ὃν
εὐάριθμα πρόσωπα παρῶθουν τὴν κοινωνία ἡμῶν. Πᾶσαι αἱ κοινότητες, χρι-
στιανικὴ, ὀθωμανικὴ καὶ ἐβραϊκὴ, θεωροῦμεν ἀνώτατον ἡμῶν καθῆκον νὰ ὁμο-

²⁵ Κατάλογος τῶν Τεμενῶν τῆς Θεσσαλίας ποὺ σώζονται ἕως σήμερα, καθὼς καὶ τῆς χρήσης τους παρατίθεται στὴν Ἔκθεσι τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, *Περιστατικά εἰς βάρος χώρων θρησκευτικῆς σημασίας στὴν Ἑλλάδα*, 2019.

²⁶ Ἡ θεμελιώδης σημασία τοῦ σεβασμοῦ τοῦ δικαιώματος τῆς ιδιοκτησίας γιὰ τὴν πολιτικὴ σταθερότητα καὶ τὴν ἐδραίωση τῆς κυριαρχίας ὁποιασδήποτε πολιτικῆς ἐξουσίας ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὸν Μακιαβέλι μετὰ τὴν φράση: «*ma soprattutto astenersi dalla roba; perchè gli uomini dimenticano piuttosto la morte del padre, che la perdita del patrimonio*», N. Machiavelli, *Il Principe*, cap. XXII. (μτφρ: «Προπάντων ὁμως δέν πρέπει νὰ διαρπάζει τὴν περιουσία τῶν ὑπηκόων του, γιατί οἱ ἄνθρωποι ξεχνοῦν πρὸ γρήγορα τὸν θάνατο τοῦ πατέρα τους, παρὰ τὴν ἀπώλεια τῆς περιουσίας τους»).

λογήσωμεν τὰς ἐνδομύχους καὶ μᾶλλον ἐνθέρμους εὐχαριστίας ἡμῶν. Εὐπειθέστατοι, Ἡ Ὄθωμανικὴ κοινότης (125 ὑπογραφές), Ἡ Ἰσραηλιτικὴ (75 ὑπογραφές), ἡ Χριστιανικὴ (112 ὑπογραφές)»²⁷.

Ἡ προστασία τῆς ἰδιοκτησίας τῶν Μουσουλμάνων, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τῆ συνθήκη παραχώρησης τῆς Θεσσαλίας, ἀνταποκρινόταν σπῆ θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς προστασίας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ λειτουργοῦσε καὶ ὡς ἔμμεση ἐξασφάλισι τῶν οικονομικῶν συμφερόντων ὅσων Ἑλλήνων εἶχαν ἐπενδύσει στὴν ἀγορὰ γῆς. Ἀκόμα καὶ ἂν οἱ Μουσουλμᾶνοι πωλοῦσαν τὰ κτίματά τους σὲ Ἑλληνες –ὅπως συνέβη–, τὸ ἑλληνικὸ κράτος δὲν μποροῦσε νὰ προχωρήσει στὴν ἐθνικοποίησίν τους παρὰ μόνον σὲ πράξεις «ἐκούσιας ἀγοραπωλησίας»²⁸. Ἔτσι, ἡ παρουσία τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας – ἀκόμα καὶ ὅσων Μουσουλμάνων γαιοκτημόνων ζοῦσαν στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀλλὰ διατηροῦσαν τὶς ἰδιοκτησίες τους στὴ Θεσσαλία– λειτουργοῦσε καὶ ὡς ἐγγύησι τοῦ οὐσιαστικὰ ἀναπαλλοτρίωτου χαρακτῆρα τῶν μεγάλων ἰδιοκτησιῶν γῆς πού πέρασαν στὰ χεῖρια τῶν Ἑλλήνων κεφαλαιούχων²⁹.

Ἐπιπλέον, ἡ κοινωνικὴ σύνθεσι καὶ ἡ οἰκονομικὴ λειτουργία τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας δὲν ἀπειλοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ (ἐλλαδικὴ ἢ παροικιακὴ) ἀστικὴ τάξι. Οἱ Μουσουλμᾶνοι δὲν ἦταν οὔτε μεγαλέμποροι οὔτε ἰδιοκτῆτες ἐργοστασίων ἢ χρηματιστῆς. Κυρίως ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ γεωργία ἢ ἀποσποῦσαν ὑπεραξία μὲσω τῆς κατοχῆς θέσεων στὴν ὀθωμανικὴ γραφειοκρατία. Κατὰ συνέπεια, ἀποτελοῦσαν ἀπλῶς μιά νέα ἀγορὰ καὶ ὄχι ἕναν ἐπικίνδυνον ἀνταγωνιστή.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού οἱ Μουσουλμᾶνοι μεγαλογαιοκτῆμονες ἀποφάσισαν νὰ πουλήσουν τὴ γῆ τους στοὺς Ἑλληνες κεφαλαιούχους τῆς διασπορᾶς (ἀρκετοὶ

²⁷ *Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Υπουργείου Ἐξωτερικῶν (Ι.Α.Υ.Ε.), Φ. 1919 Α.4 Συνέδριο Εἰρήνης*. Τὸ τηλεγράφημα στάλθηκε στίς 16 Νοεμβρίου 1882 καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ ὅλες τὶς θρησκευτικὲς κοινότητες τῶν Τρικάλων.

²⁸ Μὲ τὴ διαδικασίαν αὐτῆς τῆς ἐκούσιας ἀπαλλοτρίωσης τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος πέτυχε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1907-1914 τὴν ἀπόδοσι 54 τσιφλικῶν ἔκτασις 1.060.000 στρεμμάτων (τὸ 1/6 τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τῶν τσιφλικῶν στὴ Θεσσαλία) σὲ 4.898 οἰκογένειες αὐτοχθόνων καὶ 2.624 οἰκογένειες προσφύγων ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Ρωμιλία, βλ. *Βεργόπουλος* (1975), 169. Ὁ *Μοσκόφ* (1972), 136 παραθέτει διαφορετικὰ χρονολογίαι: «στὰ 1896 ἱδρύεται τὸ Ἄγροτικὸ Ταμεῖο, μὲ σκοπὸ τὴ δανειοδότησι τῶν καλλιεργητῶν γιὰ τὴν ἐξαγορὰ ἀπὸ μέρους τους τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Ἀνάμεσα 1896 καὶ 1905 ἐξαγοράζονται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ 57 τσιφλίκια μιάς ἔκτασις 1.058.000 στρεμμάτων, μὲ κόστος 15.000.000 χρυσῆς δραχμῆς...».

²⁹ Ἡ αὔξησι τῆς πίεσις γιὰ τὴν ἀπαλλοτρίωσι τῶν τσιφλικῶν τῆς Θεσσαλίας ὀδήγησε ἕναν ἀριθμὸ Ἑλλήνων γαιοκτημόνων νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν Ὄθωμανὸ Πρόξενον στὴ Λάρισα τὴν πολιτογράφησίν τους ὡς Ὄθωμανῶν ὑπηκόων, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὶς Συνθήκας Βερολίνου-Κωνσταντινούπολις γιὰ τὴν προστασίαν τῶν ἰδιοκτησιῶν τους, βλ. *Βεργόπουλος* (1975), σμκ. 15, 170.

ἐκ τῶν ὁποίων εἶχαν ὡς ἕδρα τῶν δραστηριοτήτων τους τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία) ἀποκλείστηκε κάθε πιθανότητα ἢ κοινωνικὴ διαφορά μεταξύ «τσιφλικάδων» καὶ «κολίγων» νὰ μετουσιωθεῖ σέ ἐθνικὴ/θρησκευτικὴ ἀντιπαράθεση πού ἀναπόφευκτα θὰ κατέληγε σέ ἐχθρότητα ἐναντίον τῶν Μουσουλμάνων γαιοκτημόνων – καὶ τελικὰ ἐναντίον τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας συνολικά.

Τὴν ἴδια τακτικὴ πωλήσεων ἀκολούθησαν καὶ οἱ Μουσουλμᾶνοι πού κατεῖχαν μικρότερες ἰδιοκτησίες μὲ ἀποτέλεσμα τὴ συγκέντρωση γῆς κυρίως ἀπὸ Ἑλλήνες κεφαλαιούχους τῆς διασπορᾶς. Ὁ Τριανταφυλλίδης συνδέει εὐθέως τὴν ἀποχώρηση τῶν Μουσουλμάνων μὲ τὴ δημιουργία τῶν τσιφλικιῶν στὴ Θεσσαλία: «...τὰ ὑπὸ κονιάρων καλλιεργούμενα κτίματα ἦσαν μικροῖδιοκτησίαι (ἀλιακάδες³⁰), τουτέστιν ἀνήκον κατὰ κυριότητα καὶ κατοχὴν εἰς καλλιεργητὰς Κονιάρους, καὶ δὲν ἦσαν τσιφλίκια. Λόγου χάριν, τὸ χωρίον Κουρφάλι (Ἀλμυροῦ) ἦτο κονιαροχώρι, ἦτοι μικραὶ ἰδιοκτησίαι, ἅς ἠγόρασαν ἄλλοι καλλιεργηταί. Τὸ χωρίον Δαουτσά τοῦ ἰδίου δήμου τὸ ὅποῖον ἠγόρασαν χωρικοί, καὶ τὸ ὅποῖον ἐγένετο σήμερον τσιφλίκιον, διότι ἠγοράσθη πρὸ ὀλίγου ἀπὸ τὸν κ. Μ. Ἀποστολίδην. Ἐπίσης τὰ χωρία τῆς ἐπαρχίας Ἀλμυροῦ, Τουρκουμουσλῆ, Κετίκι, Κιουλελέρ, Κελεμενῆ, Γκερεκλῆ, Ἰντζέκ, Χασουμλῆ, ἦσαν μικροῖδιοκτησίαι ἀνήκουσαι εἰς Ὀθωμανοὺς καλλιεργητὰς. Οὗτοι ἅμα τῇ προσαρτήσει, ἐπώλησαν τὰς μικροῖδιοκτησίας των, καὶ μετώκησαν εἰς τὴν (Ἰκόνιον) Ἀσίαν, ὅθεν ἱστορεῖται ὅτι κατὰγονται... τὸ τέως πλούσιον λ.χ. κονιαροχώρι Τουρκουμουσλῆ (Ἀλμυροῦ) κατοικούμενον ὑπὸ 25 οἰκογενειῶν, ἠγοράσθη παρ' ἑνὸς κυρίου, τοῦ Βασιλείου Δημητρίου, καὶ ἐγένετο τσιφλίκιον. Τὸ ἴδιον συνέβη καὶ διὰ τὸ πρῶν κονιαροχώρι Πλατάνου “Μπαλακλῆ”, τὸ ἴδιον διὰ τὰ πρῶν κονιαροχώρια Καρανταναλῆ, Ἰντζέκ, Γκερεκλῆ, Χασουμλῆ (Ἀλμυροῦ), Περσουφλῆ, Οὐσλάρ, Μουσαφακλῆ κ.λπ. ...εὐάριθμοι εἶναι οἱ μικροῖδιοκτῆται, οἱ εὐδοκίμησαντες ἐν τῇ μεταβολῇ ταύτῃ τῆς καταστάσεως, ἐκ τῶν ἀγορασάντων ἀπὸ τοὺς Κονιάρους μικροῖδιοκτησίας...»³¹.

Οἱ κύριες συνέπειες τῆς ἐφαρμογῆς τῆς Σύμβαςης τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆς 2ας Ἰουλίου 1881 σχετικὰ μὲ τὴν προστασία τῆς ἰδιοκτησίας τῶν Μουσουλμάνων ἦταν ὁ πλουτισμὸς τους, ἡ ἀπόσπαση καὶ μεταφορὰ πόρων ἀπὸ τὴ Θεσσαλία κυρίως στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ δημιουργία τσιφλικιῶν στὴν περιοχὴ, τὰ ὅποια βρῆσκονταν στὴν κατοχὴ Ἑλλήνων κεφαλαιούχων τῆς διασπορᾶς.

³⁰ Σημαίνει «μικρὰ χωράφια». Βλ. Τριανταφυλλίδης (1974), 134.

³¹ Βλ. Τριανταφυλλίδης (1974), 18, 19.

8. Εκπαιδευτική Πολιτική

Στις 23 Ιουνίου 1882 δημοσιεύθηκε ο Νόμος ΑΙΓ' (ΦΕΚ 53/23-06-1882) «Περί συστάσεως Τουρκικῶν καὶ Ἰσραηλιτικῶν παιδευτηρίων ἐν ταῖς προσαρτηθείσαις Ἐπαρχίαις». Στά Πρακτικά της Βουλῆς, δηλώνεται ἀπλῶς ὁ τίτλος τοῦ Νομοσχεδίου, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει καμία ἀναφορά σέ συζήτηση. Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε λοιπόν ὅτι τό νομοσχέδιο εἶχε τὴν ἐπιδοκιμασία τόσο τῆς συμπολίτευσης ὅσο καὶ τῆς ἀντιπολίτευσης, γεγονός πού δείχνει μιά γενικότερη συναίνεση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ συστήματος ὡς πρὸς τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς τοῦ Κράτους ἀπέναντι σέ μιά ομάδα πολιτῶν του οἱ ὅποιοι ἔχουν ὀρισμένες θρησκευτικές καὶ πολιτισμικές ἰδιαιτερότητες. Σύμφωνα μέ τὸν παραπάνω νόμο, τό Κράτος ἀνέλαβε μέ δικές του δαπάνες τὴ συντήρηση σχολείων γιὰ τοὺς Μουσουλμάνους καὶ τοὺς Ἰσραηλίτες.

Βεβαίως, ἡ σύνδεση ἐκπαίδευσης καὶ θρησκείας ἦταν σαφέστατη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ἡ θέση καὶ οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Μουφτῆ γιὰ τὰ μουσουλμανικά σχολεῖα προβλέφθηκαν ὄχι στὸν νόμο ΑΙΓ' ἀλλὰ –ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει– στὸν μεταγενέστερο νόμο ΑΛΗ'/1882 πού ἀφοροῦσε τοὺς Μουφτῆδες. Σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 4, οἱ Μουφτῆδες «...προεδρεύουσιν αὐτοδικαίως τῶν ἐφορευτικῶν ἐπιτροπῶν, τῶν ὑπαρχόντων ἢ ἰδρυθησομένων Μωαμεθανικῶν Σχολείων». Τό γεγονός αὐτό εἶναι μιά ἀκόμα ἀπόδειξη ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς μειονότητας ἦταν πρωτίστως θρησκευτικός καὶ στή βάση αὐτὴ ὀργανώνονταν τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα πού συναποτελοῦσαν τὴν ταυτότητά της.

Φαίνεται, ὅμως, ὅτι πολὺ γρήγορα οἱ Μουσουλμᾶνοι τῆς Θεσσαλίας στράφηκαν στή δημόσια ἐκπαίδευση, ἐγκαταλείποντας τὴ λογικὴ ἴδρυση καὶ λειτουργία σχολείων μόνο γιὰ τοὺς ἴδιους.

Ἰδιαιτέρα σημαντικό στοιχεῖο πού ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ἀποτελεῖ ἡ ἀκόλουθη ἀναφορά τοῦ βουλευτῆ Ἀ. Παπαζαχαρίου σέ συζήτηση στή Βουλὴ τό 1918: «Ἀλλὰ καὶ ἕτερον ζήτημα ἐννοεῖται ἐπιστημονικόν ἐνταῦθα, τό ὁποῖον πρώτη φορά παρουσιάζεται ἐν Ἑλλάδι διότι, ὡς γνωστόν, μέχρι σήμερον οἱ Μουσουλμανόπαιδες ἐν Θεσσαλία ἐξεπαιδεύοντο ἐν κοινῆς δημοτικῆς σχολείοις μετὰ τῶν Ἑλληνοπαιδῶν. Ἐγὼ αὐτός, ὡς σχολάρχης ἐν Ἀλμυρῶ, εἶχον μαθητὰς μουσουλμανόπαιδας, οἱ ὅποιοι ἐπρώτερον εἰς τὰ μαθήματα καὶ οἱ ὅποιοι μόνον τό θρησκευτικόν μάθημα δὲν εἶχον»³².

Τό ἤδη ἀναφερθέν ἀπόσπασμα τοῦ Ἀθανασίου Φράγκου ἀποδεικνύει ὅτι

³² *Εφημερίδα Συζητήσεων, Συνεδρίαση 50ῆ τῆς 12ης Δεκεμβρίου 1918.*

Μουσουλμάνοι τῆς Θεσσαλίας γνώριζαν ἑλληνικά (ἔστω καί ἀτελεῖ) πρὶν τὸ 1881. Ὁ Deschamps, ἐπίσης, ἀναφέρει ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι τῶν Φαρσάλων μιλοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα «καλύτερα ἀπ’ ὅ,τι τὴ μητρικὴ τους»³³.

Αὐτὲς οἱ μαρτυρίες, λαμβανομένων ὑπ’ ὄψιν καὶ τῶν στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὴ μητρικὴ γλῶσσα πού ἦδη ἀναφέρθηκαν, ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας ἀπὸ Μουσουλμάνους τῆς Θεσσαλίας δὲν ἦταν κάτι ἀσύνηθες ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὴν ἔνωση τῆς περιοχῆς μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἐάν ἀναλογιστοῦμε ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι πού παρέμειναν στὴ Θεσσαλία δὲν ἀνῆκαν κατὰ τεκμήριο στὴν ἀνώτερη ὀθωμανικὴ τάξη (ἢ ὅποια φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ἰδιαίτερους λόγους ἢ εὐκαιρίες νὰ ἀναπτύξει τὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας), προκύπτει ὅτι ἡ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας συνδεόταν μὲ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ κατάστασί τους καὶ τὴ συνακόλουθη ἀνάπτυξη κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν σχέσεων τῶν Μουσουλμάνων μὲ τοὺς Ὀρθοδόξους Χριστιανούς. Πιθανῶς οἱ μεσαιῆς καὶ κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις, εἰδικά σὲ μεικτὲς περιοχές, γνώριζαν ἑλληνικά, καθὼς ἔρχονταν σὲ συνεχεῖ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Χριστιανούς Ὀρθοδόξους.

9. Ἡ μουσουλμανικὴ μειονότητα Θεσσαλίας καὶ οἱ σχέσεις Ἑλλάδας καὶ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας

Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἐφάρμοσε μιὰ πολιτικὴ πού ἀποσκοποῦσε στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας, ὥστε νὰ καταστεῖ ὑπολογίσιμη δύναμη στὰ Βαλκάνια. Ταυτόχρονα ἐπέλεξε νὰ ἐπενδύσει στὴν προοπτικὴ μιᾶς ἑλληνοτουρκικῆς προσέγγισης, ἡ ὁποία ἔφτασε κοντὰ στὴ σύναψη μιᾶς στρατιωτικῆς συμμαχίας γιὰ τὴν ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀντιμετώπιση τῆς ἀπειλῆς τοῦ Πανσλαβισμού. Αὐτὴ ἡ ἀπειλὴ ἔκανε ἔλκυστικὴ, μεταξύ συγκεκριμένων ομάδων ἐξουσίας τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἀκόμα καὶ τὴν ἰδέα τῆς ἑλληνοτουρκικῆς ὁμοσπονδίας. Ἄλλωστε ἐκεῖνη τὴν περίοδο, οἱ μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ) εἶχαν βελτιώσει ἐντυπωσιακὰ τὴ θέση τῶν Ἑλλήνων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.

Προφανῶς μὲ μιὰ πολιτικὴ καταπίεσης καὶ διωγμῶν εἰς βάρος τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας τῆς Θεσσαλίας δὲν θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ ἐπιδιωχθεῖ μὲ ἀξιώσεις μιὰ ἑλληνοτουρκικὴ συμμαχία, ἐνῶ μιὰ τέτοια πολιτικὴ ἦταν βέβαιο ὅτι θὰ λειτουργοῦσε εἰς βάρος τῆς θέσης τῶν ὁμογενῶν ὑπηκόων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης.

³³ Βλ. Deschamps (1921), 311.

Είναι, όμως, ενδιαφέρον ότι η θέση των Μουσουλμάνων της Θεσσαλίας δεν επηρεάστηκε αρνητικά ούτε όταν οι έλληνοτουρκικές σχέσεις επιδεινώθηκαν δραματικά εξαιτίας του «Κρητικού ζητήματος» (δηλαδή των Κρητικών επαναστάσεων και των σφαγών που διέπραξαν οι Τούρκοι) ούτε και κατά τη διάρκεια του «άτυχου» πολέμου του 1897. Οι Μουσουλμάνοι της Θεσσαλίας δεν αμφισβήτησαν την ελληνική κυριαρχία ούτε λειτούργησαν εναντίον του ελληνικού στρατού κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων που οδήγησαν στην ταπεινωτική ήττα του. Δεν καταγράφκαν, επίσης, πράξεις βίας (δεν αποκλείεται να υπήρξαν μεμονωμένες εξαιρέσεις, που όμως θά είχαν προσωπικό και όχι γενικευμένο χαρακτήρα) εναντίον των Χριστιανών Όρθοδόξων από Μουσουλμάνους της Θεσσαλίας κατά την προέλαση του όθωμανικού στρατού. Ασφαλώς, αυτή η συμπεριφορά των Μουσουλμάνων της Θεσσαλίας δεν μπορεί παρά να συνδέεται με την προηγηθείσα πολιτική της Ελλάδας για την προστασία των δικαιωμάτων τους, αλλά και με την απόφαση της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας να μίν επιτρέψει τη διάπραξη οργανωμένων και γενικευμένων διώξεων εναντίον των Χριστιανών Όρθοδόξων.

Λίγα χρόνια αργότερα, ο ελληνικός Τύπος επεφύλασσε διθυραμβικά σχόλια για τον τουρκικό στρατό και την επιτυχία του να συντρίψει την εξέγερση του Ήλντεν³⁴. Η εξέγερση είχε την αμέριστη υποστήριξη της Βουλγαρίας και της Ρωσίας, που θεωρούσαν ότι η επιτυχής εκβασί της θά οδήγούσε σε μίαν επιτυχή επανάληψη της τακτικής που κατέληξε στον διπλασιασμό της Βουλγαρίας με την πλήρη προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας. Για την Ελλάδα, όπως ήδη είχε περιγράψει ο Χ. Τρικούπης³⁵, η Όθωμανική Αυτοκρατορία ήταν

³⁴ Για λεπτομέρειες σχετικά με την εξέγερση βλ. *Dakin* (1996), 125-144.

³⁵ Ο Τρικούπης δήλωσε τό 1889, σε συνέντευξη του στην αγγλική εφημερίδα «Manchester Guardian»: «Ο Τούρκος εκλείπει και πολύ ταχέως. Όταν έλθι ο μέγας πόλεμος, ως αφεύκτως θά συμβή μετά τρία, πέντε, οκτώ έτη, η Μακεδονία θά γίνι ελληνική ή βουλγαρική, κατά τόν νικί-σονται. Αν τίν λάβωσιν οι Βούλγαροι, δέν αμφιβάλλω ότι εντός όλίγων ετών θά είναι ικανοί νά εκσλαβίσωσι τόν πληθυσμόν μέχρι τών θεσσαλικών συνόρων. Αν ήμεις τίν λάβωμεν, θά τούς κάμωμεν όλους Έλληνας μέχρι της Ανατολικής Ρωμυλίας. Τό πολύ τών κατοίκων δέν είναι κεικ-ρουγγμένης εθνικότητος. Είναι έτοιμοι νά δεχθώσι τόν έγκολαφθησόμενον έπ' αυτών τύπον. Η άγνοια και προκατάληψις τών Έλλίνων ως προς τίν αληθή αναλογίαν τών φυλών έν Μακεδονία τοιαύτη είναι, ώστε ουδείς δημόσιος άνήρ θά τολμήσι νά ομιλήσι κατ' άλλην έννοιαν περί τών ελληνικών εκεί αξιώσεων... Έν τώ μεταξύ, καθόσον ή μεγάλη κρίσις επί μάλλον και μάλλον πλη-σιάζει, ή Ελλάς όπλιζεται. Μεγάλη προσοχή καταβάλλεται εις τās ναυτικές παρασκευάς, και τρία νέα θωρηκτά ναυπηγόνται νυν διά τίν ελληνικήν κυβέρνησιν έν Γαλλία. Έντός όλίγων ετών ο ελληνικός στόλος θά είναι άπέναντι του τουρκικού πλέον τί ή αξιόμαχος, και οι Έλληνες πιστεύουσιν ήδη ότι δύνανται κάλλιστα νά άντιπαραταχθώσιν...». Βλ. *Χαρίλαος Τρικούπης, Η ζωή και τό έργο του, τ. Α*, (1999).

ἀναπόφευκτο νά ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Τὸ ἐρώτημα ἦταν ἂν τὴν θέσει τῆς θά τὴν ἔπαιρνε ἡ Ἑλλάδα ἢ ἡ Βουλγαρία. Αὐτὸ σίμαινε ὅτι οἱ μουσουλμανικοὶ πληθυσμοὶ γενικά –καί, φυσικά, οἱ Μουσουλμᾶνοι τῆς Θεσσαλίας– δὲν ἀντιμετωπιζόνταν ὡς ἀντίπαλοι ζωτικῆς σημασίας.

10. Συμπέρασμα

Ἡ πολιτικὴ ἰσονομίας καὶ ἰσοπολιτείας πού ἐφάρμοσε ἡ Ἑλλάδα στὴ Θεσσαλία δὲν περιελάμβανε καμία στρατηγικὴ γιὰ τὴν ἐνσωμάτωση τῶν Μουσουλμάνων στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Οὐσιαστικά, τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος μᾶλλον ἀδιαφόρησε γιὰ τὰ ζητήματα τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας στὸ μέτρο πού δὲν δημιουργοῦνταν προβλήματα. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἄφηνε μεγάλα περιθώρια στοὺς Μουσουλμάνους νά διατηρήσουν χαρακτηριστικά, στάσεις, ἀντιλήψεις καὶ πρακτικὲς ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ παρελθόν, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦσαν διπλά καὶ ἐν τέλει ἀντιφατικά. Ἀφενὸς προσέφεραν ὀντολογικὴ ἀσφάλεια στοὺς Μουσουλμάνους, ἀφετέρου λειτουργοῦσαν εἰς βάρος τῆς δυνατοτήτάς τους νά ἐνσωματωθοῦν ἐπιτυχῶς στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία – καὶ ἄρα ὑπονομεύαν τὴν πολιτικὴ ἰσονομίας καὶ ἰσοπολιτείας. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ ὀδηγοῦσε στὴ διεύρυνση τῆς ἀπόστασης μεταξὺ μουσουλμανικῆς μειονότητας καὶ χριστιανικῆς πλειονότητας, προκρίνοντας ὄχι τὴν ἐνσωμάτωση ἀλλὰ τὴ συσσωμάτωση. Ἔτσι, ὁμως σὲ βάθος χρόνου τὸ οἰκοδόμημα δὲν θά μπορούσε νά εἶναι στέραιο.

Ἡ μαζικὴ ἀποχώρηση τῶν Μουσουλμάνων κατὰ τὰ τρία πρῶτα ἔτη μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς Σύμβασης τῆς 2ας Ἰουλίου 1881 ὀφείλεται σὲ μίᾳ σειρᾶ ἀπὸ λόγους πού ἀλληλοδιαπλέκονται καὶ ἀλληλεπιδροῦν. Ἀσφαλῶς, ἡ πρῶτη αἰτία ἦταν ἡ ἴδια ἡ προθεσμία τῶν τριῶν ἐτῶν καὶ οἱ ἐλκυστικοὶ γιὰ τοὺς κατόχους ἀξιόλογης ἰδιοκτησίας γῆς ὄροι πού τὴν συνόδευσαν.

Ὁ Karpat ὑποστηρίζει ὅτι γενικά ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους τῆς «γρήγορης διάλυσης» (*quick dispersal*) τῶν μουσουλμανικῶν κοινοτήτων πού παρέμεναν ὑπὸ «χριστιανικὴ κυριαρχία» ἦταν ἡ φυγὴ τῆς ἀνώτερης τάξης (γραφειοκράτες, γαιοκτήμονες κ.λπ.), γεγονός πού στεροῦσε ἀπὸ τοὺς μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς τὴν ἡγεσία τους³⁶. Ἡ παρατήρηση τοῦ Karpat ἰσχύει καὶ

³⁶ "...Among these people (ἐννοεῖ τοὺς Μουσουλμάνους πρόσφυγες) were landlords, retired officials, and a variety of other upper class Muslims. (The Muslims who remained in the Balkans were thus deprived of leadership, and this was one of the reasons for the quick dispersal of the Turkish communities left under foreign rule)...". βλ. Karpat (1985), 76.

στήν περίπτωση τῆς Θεσσαλίας, καθώς ἡ ἀνώτερη τάξη τῶν Μουσουλμάνων ταυτιζόταν μέ τήν ὀθωμανική γραφειοκρατία –ἡ ὁποία πλέον δέν εἶχε ἀντικείμενο ἀπασχόλησης καί ἄρα στεροῦνταν πόρων ἐπιβίωσης– καί τήν ἰδιοκτησία τῆς γῆς. Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι γαιοκτῆμονες εἶδαν στήν ἀλλαγὴ κυριαρχίας μιά εὐκαιρία περαιτέρω πλουτισμοῦ τους μέ ταυτόχρονη ἐγκατάστασί τους στήν πρωτεύουσα τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας³⁷.

Βέβαια, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι αὐτό πού γιά τήν χριστιανική πλειονότητα ἦταν ἡ ἀπελευθέρωση, γιά τούς Μουσουλμάνους ἦταν μιά ἐν δυνάμει ἀπειλή καί μιά βέβαιη πτώση ἀπό τή θέση τῶν κυριαρχῶν (καί οὐσιαστικά καί συμβολικά). Ὑπῆρχε ὁ φόβος γιά τή μελλοντική συμπεριφορὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά κυρίως γιά τήν πιθανότητα ἐξαναγκασμοῦ ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδας (ἐνός χριστιανικοῦ κράτους) νά ἀκολουθήσουν ἕναν τρόπο ζωῆς πού ἀπεῖχε ἢ ἦταν ἀντίθετος μέ τό Ἰσλάμ. Ὁ Deschamps ἀναφέρει τή μαρτυρία μιᾶς Μουσουλμάνας πού συνάντησε στόν Δομοκό καί ἡ ὁποία στήν ἐρώτησι γιὰτί ἔφυγαν οἱ ὀμόθηρσοί της ἀπάντησε σέ πολύ καλά ἑλληνικά (ὅπως σχολιάζει ὁ ἴδιος): «φοβοῦνταν ὅτι οἱ Ἕλληνες θά τούς παρενοχλοῦσαν, θά τούς συμπεριφέρονταν ἄσχημα καί θά ἀνάγκαζαν τά παιδιά τους νά φορέσουν καπέλο»³⁸. Ἐκεῖνη τήν ἐποχή τό καπέλο συμβόλιζε τόν «ἄπιστο» (gânvir, γκιαούρη), ἐνῶ ὁ πιστός Μουσουλμάνος ἔπρεπε νά φορᾶ φέσι ἢ τουρμπάν³⁹.

Ἡ παραδοσιακή ἰσλαμική ἀντίληψη ὅτι ἕνας Μουσουλμάνος δέν μποροῦσε –ἢ τουλάχιστον ἔπρεπε νά ἀποφεύγει– νά ζεῖ σέ ἕνα μί μουσουλμανικό κράτος συνέτεινε σέ αὐτή τήν τάση φυγῆς. Ὁ Deschamps παρατηρεῖ ὅτι γιά τούς Μουσουλμάνους ἡ πατρίδα «...εἶναι κυρίως ἡ θρησκευτική σύνδεση, ἡ κοινότητα τῶν πιστῶν πού εἶναι ἐγκαταστημένη γύρω ἀπό τούς μιναρέδες, ἀπό ὅπου ὁ ἱμάμης διακηρύττει στίς τέσσερις ἄκρες του ὀρίζοντα τή μεγαλοσύνη

³⁷ Ὁ Βεργόπουλος (1975), 120 ὑποστηρίζει ὅτι οἱ προβλέψεις τῆς Συνθήκης τῆς Κωνσταντινούπολης δέν ἐμπόδισαν «τὴν μαζικὴ ἀποχώρησι τῶν τούρκων νομῶν, οἱ ὅποιοι ἐφοδιασμένοι μέ τοὺς νεοπαγεῖς τίτλους ἀπόλυτης κυριότητος παρουσιάσθησαν στήν χρηματιστηριακὴ ἀγορὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναζητῶντας ἀγοραστῆς». Πάντως, ὅπως ἀναφέρει καί ὁ ἴδιος (1975), 117-119, τό Ἑλληνικὸ Κράτος τόσο στήν περίπτωσι τῆς Ἀττικῆς ὅσο καί τῶν Ἰονίων Νήσων σεβάσθηκε τοὺς προγενέστερους τίτλους ἰδιοκτησίας.

³⁸ «Ils ont craint que les Grecs ne les vexent, ne les battent, ne forcent leurs enfances à porter le chapeau», βλ. Deschamps (1921), 304.

³⁹ Ἡ διαμάχη μεταξύ «καπέλου» καί «φρεσιῶ» ἐπιλύθηκε ἀπὸ τόν Κεμάλ Ἀτατούρκ ὑπὲρ τοῦ καπέλου στό πλαίσιο τῆς γενικότερης πολιτικῆς του γιά τὴ διαμόρφωσι μιᾶς νέας ταυτότητας γιά τὴν Τουρκία.

του Ἀλλάχ»⁴⁰. Εἰδικά στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλίας δὲν πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ καί ἡ αἴσθησις πού ἴσως εἶχαν ὀρισμένοι Μουσουλμᾶνοι ὅτι ἡ ἀπελευθέρωσή της σήμαινε τὴν ἐπιστροφή τους στοὺς παλαιούς κατόχους της καί, συνεπῶς, οἱ ἴδιοι θὰ συμβόλιζαν ἓνα παρελθόν ξένης κυριαρχίας μέ ὅ,τι θά μπορούσε αὐτό νά σημαίνει γιά τούς ἴδιους καί τί σχέση τους μέ τό Ἑλληνικό Κράτος καί τούς συντοπίτες τους⁴¹.

Αὐτό πού εἶναι ἀπολύτως βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ λόγοι ἀποχώρησης δὲν συνδέονται μέ τὴν πολιτική τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἢ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν Μουσουλμάνων ἀπὸ τούς πρώην ραγιάδες συντοπίτες τους⁴².

Σχετικά μέ αὐτό τό θέμα ὁ Deschamps παρατηρεῖ: «Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ἡ κυβέρνησις ἔκανε εὐλικρινεῖς προσπάθειες γιά νά ἀποφύγει τίς τριβές, γιά νά κρατήσει καί νά προσελκύσει τούς ὀθωμανικούς πληθυσμούς τῶν προσαρτημένων ἐπαρχιῶν. Πρὶν ἀπὸ κάποια χρόνια, τρεῖς Μουσουλμᾶνοι βουλευτές ἦταν μέλη τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοβουλίου. Ὁ βασιλιάς φρόντισε νά διαμορφώσει ἓνα παλιό τέμενος⁴³ γιά νά μπορούν νά ἀσκοῦν τά θρησκευτικά τους καθήκοντα. Οἱ πιστοὶ παρὰ ταῦτα ἔφυγαν, ἀδυνατώντας νά παραμείνουν σέ μιὰ χώρα ὅπου δὲν κυματίζει ἡ πράσινη σημαία τοῦ Προφήτη»⁴⁴.

Ἡ πολιτική τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί ἡ συμπεριφορὰ τῶν Ὀρθόδοξων

⁴⁰ «C' est surtout l' association religieuse, la communauté des fidèles, campés au tour des minarets, d' où l' imam annonce aux quatre coins de l' horizon la grandeur d' Allah» βλ. Deschamps (1921), 307.

⁴¹ Προφανῶς δὲν εἶναι τυχαῖος ὁ τόπος μετοικεσίας ὄσων Κονιάρων ἀποχώρησαν, ὅπως ἀναφέρεται στὶς περιγραφές τοῦ *Τριανταφυλλίδη* (1974), 18, 25.

⁴² Οἱ σχέσεις μεταξύ των δύο σύνοικων στοιχείων φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ καλές. Ὁ *Τριανταφυλλίδης* (1974), 24, 25, 29 ἀναφέρει ὅτι «...εἶναι ἐν τούτοις ἀναμφισβήτητον, ὅτι οἱ "Κονιᾶροι" ἐγένοντο οἱ ἐργατικώτεροι, φιλησυχώτεροι καί ἐντιμώτεροι τῶν γεωργῶν τῆς Θεσσαλίας, οὐδέποτε ἐκτραπέντες εἰς ἀδικίας ἢ καταπιέσεις χριστιανῶν. Ἄν καί ἦσαν ἀπόγονοι πολεμικῆς φυλῆς, οὐδὲν τῶν ἐλαττωμάτων τῆς βιαιοπάθειας διέσωσαν, καί ἀπετέλουν ἐν μέσῳ τῶν Χριστιανῶν κολλίγων στοιχεῖον προοδευτικόν, καί στοιχεῖον εἰρηνικόν...τὰ κωνιαρχώρια διεκρίνοντο μέχρι τῆς προσαρτησεως διὰ τὴν ποικιλίαν τῆς παραγωγῆς καί τὴν εὐμερίαν τῶν κατοίκων. Ἡ ἀναχώρησις των ὑπῆρξεν μεγίστη ζημία διὰ τὴν Θεσσαλικὴν παραγωγὴν...», ἐνῶ στῆ συνέχεια δὲν διστάζει νά τονίσει ὅτι «...Ἡ Θεσσαλία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, δὲν ἐτυραννεῖτο ἀπὸ τούς Τούρκους, ἀλλ' ἀπὸ τούς κοτζαμπάσπιδες διὰ τῶν Τούρκων...».

⁴³ Κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἐννοεῖ τό Τέμενος τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, τό ὁποῖο σήμερα, μετὰ τὴν πλήρη ἀποκατάστασί του ἀπὸ τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, λειτουργεῖ ὡς ἐπισκέψιμος μουσειακός χώρος.

⁴⁴ «Mais le gouvernement semble avoir fait un effort sincere pour eviter les froissements, pour retenir et attirer a lui les populations ottomanes des provinces annexeas. Il y a quelques annees, trois deputes musulmans siegeaient a la chambre hellenique; le roi fit amanager une vieille mosquee pour leur permettre de faire leurs devotions. Les croyants sont partis malgre tout, incapables de rester dans un pays ou ne flotte pas le drapeau vert du prophete» βλ. Deschamps (1921), 308.

Χριστιανῶν τῆς Θεσσαλίας ἐπέτρεψε στους Μουσουλμάνους πού ἀποφάσισαν νά μείνουν, νά ὑπερδιπλασιάσουν τόν πληθυσμό τους μέσα σέ λίγα χρόνια. Ἡ συμπεριφορά τῶν Ὀρθόδοξων Χριστιανῶν τῆς Θεσσαλίας, ἡ ὁποία πιθανότατα συνδέεται μέ τή θετική στάση τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα πού συνέβαλε θετικά στήν ὑλοποίηση τῆς γενικότερης κρατικῆς πολιτικῆς γιά τούς Μουσουλμάνους τῆς Θεσσαλίας, ἀλλά καί στήν ἐμπέδωση αἰσθήματος ἀσφάλειας στους ἴδιους ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἀποφασισμένη νά σεβαστεῖ καί νά ἐγγυηθεῖ πλήρως τά δικαιώματά τους.

Μέ βάση ὅλα τα προαναφερθέντα μποροῦμε νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἑλληνική Πολιτεία φρόντισε νά διαχειριστεῖ μέ τέτοιο τρόπο τή μουσουλμανική μειονότητα τῆς Θεσσαλίας, ὥστε νά μὴν δημιουργηθοῦν προβλήματα στή διεθνή της εἰκόνα⁴⁵, στή γενικότερη εἰκόνα της στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς ἐκτός Θεσσαλίας⁴⁶ καί τίς ἑλληνοοθωμανικές σχέσεις.

Στίς διασκέψεις τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου τῆς Εἰρήνης τό 1919 στό Παρίσι, ἡ ὁποία ἀσχολήθηκε μέ τό θρακικό ζήτημα, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος πρὸς ἐπίρρωση τῶν ἰσχυρισμῶν του γιά τήν καλή συμπεριφορά τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στους Μουσουλμάνους, ἀνέγνωσε ἀποσπάσματα ἀπό ἓνα ἄρθρο τοῦ D' Espèrey στό περιοδικό *Revue du Monde Musulman* τοῦ ἔτους 1911 σχετικά μέ ἓνα ταξίδι του στή Θεσσαλία γιά τό ὁποῖο ἐξέφραζε πολύ θετικές ἐντυπώσεις⁴⁷.

Μετά τό 1913 ἡ μουσουλμανική μειονότητα τῆς Θεσσαλίας ἐντάσσεται καί ἀκολουθεῖ τίς γενικότερες προβλέψεις γιά τίς μουσουλμανικές μειονότητες πού ἀναφέρονται στή Σύμβαση τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1913. Ἡ ἑλληνική ἦττα τοῦ 1922 ὀδήγησε στήν ὑποχρεωτική ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν μεταξύ Ἑλλάδας καί Τουρκίας στήν ὁποία συμπεριελήφθησαν καί οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Θεσσαλίας.

⁴⁵ Ἡδὴ ἀπό τό 1876 ὁ Χ. Τρικούπης (1999), 289 ἔγραφε ὅτι «...Πρὸς τόν σκοπόν ἄρα τοῦτον [ἐννοεῖ τήν ἐπίτευξη τῆς Μεγάλης Ἰδέας] καθῆκον ἔχει νά ἐργάζεται ἡ Ἑλλάς τμίως καί εὐπαρησιαστικῶς σεβόμενη τά διεθνή νόμια, καθὼ ἀπολαύουσα διεθνoῦς ἀναγνωρίσεως, καί ἀποδίδουσα τοῖς ἄλλοις ὅ,τι ἀπαιτεῖ ὑπὲρ ἑαυτῆς...».

⁴⁶ Ὁ Τριανταφυλλίδης (1974), 26 ἀναφέρει ὅτι «...κατά τήν κρίσιμον ταύτην περίοδον τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας ἐν Θεσσαλίᾳ τό Ἑλληνικόν Κράτος ἔπαθε ἀπίστευτον τύφλωσιν. Συνέλαβε τήν μωρὰν ἰδέαν, ὅτι διὰ τῆς ἐνισχύσεως καί προστασίας τῶν τσιφλικίων, ἤθελε συγκρατῆσαι τούς Βέηδες τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιρροήν, καί ἤθελε προσελκύσει τήν εὐνοίαν καί ἐμπιστοσύνην τῶν ἐν Ἠπείρῳ καί Μακεδονίᾳ συναδέλφων τῶν...».

⁴⁷ Βλ. Petsalis – Dimoidis (1978), 155.

Πηγές

Βιβλία

- Βεργόπουλος Κ., 1975, *Τό αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα - Η κοινωνική ένσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα.
- Γιαννουλόπουλος Γ., 1999, *Η εὐγενής μας τύφλωση, Ξεχωριστή πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από τήν ἴττα τοῦ 1897 ἕως τή Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα.
- Dakin D., (1996). *Ὁ Ἑλληνικός Ἀγώνας στή Μακεδονία (1897-1913)*, Αθήνα.
- Deschamps G., *La Grèce d' aujourd' hui*, Paris, 1921².
- Δρίκος Θ., 1994, *Οἱ πωλίσεις τῶν ὀθωμανικῶν ἰδιοκτησιῶν τῆς Ἀττικῆς 1830-1831*, Αθήνα.
- Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Π', Αθήνα 1975.
- Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1975.
- Karpat K.H., 1985, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison.
- Martin P.F., 1913, *Greece of the Twentieth Century*, London.
- Μοσκόφ Κ., 1972, *Ἡ ἐθνική καί κοινωνική συνείδηση στήν Ελλάδα 1830-1909*, Θεσσαλονίκη.
- Νικολάου Χ., 1996, *Διεθνείς Πολιτικές καί Στρατιωτικές Συνθήκες, Ἀπό τό 1453 μέχρι σήμερα (Ελλάς - Χερσόνησος τοῦ Αἴμου)*, Αθήνα.
- Petsalis - Diomidis N., 1978. *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Θεσσαλονίκη.
- Rose W.-K., 1897, *With Greeks in Thessaly*, London.
- Τριανταφυλλίδης Σ., 1974, *Οἱ Κολλίγοι τῆς Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Φράγκου Φ., 1997, *Ὁ Στρατηγός Ἀθανάσιος Φράγκου καί ἡ 1η Μεραρχία τῶν Θεσσαλῶν*, Αθήνα.
- Χαρίλαος Τρικούπης *Ἡ ζωή καί τό ἔργο του*, τ. Α΄, Βουλί τῶν Ἑλλήνων, 1999.

Ἀπογραφές - Πρακτικά Βουλῆς - Ἀρχεῖα

- Ἀπογραφή ΕΣΥΕ 1928, Κεφάλαιο Β΄ - Ὁ πληθυσμός τῆς Ελλάδος κατά θρησκείαν καί γλώσσαν.*
- Ἐφημερίδα Συζητίσεων, Συνεδρίαση 501ῆ τῆς 12ης Δεκεμβρίου 1918*, Βουλί τῶν Ἑλλήνων.
- Ἱστορικό Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν (I.A.Y.E.), Φ. 1919 Α.4, Συνέδριο Εἰρήνης.*
- Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστῶν καί Βουλευτῶν 1822-1935*, Βουλί τῶν Ἑλλήνων, 1986.
- Πίνακες τῶν ἐπαρχιῶν Ἠπείρου καί Θεσσαλίας κατά τήν ἀπογραφὴν τοῦ 1881, 1884.*
- Στατιστικά Ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ κατά τήν 27η Ὀκτωβρίου 1907, 1909.*
- Στατιστικά Ἀποτελέσματα τοῦ Πληθυσμοῦ τῆς Ελλάδος τῆς 15ης-16ης Μαΐου 1928, 1933.*